

‘In het voorbijgaan’
Historisch beseef en de opkomst van nostalgie
in de autobiografie 1890-1970

Naam: Zubeyde Cavusoglu 312367

Email: zcavusoglu@hotmail.com

312367zc@eur.student.nl

Opleiding: MA- Maatschappijgeschiedenis

Specialisatie: Geschiedenis van Nederland in een mondiale context

Docent: Arianne Baggerman

Tweede lezer: Henri Beunders

Datum: 23-07-12

*Ik droomde, dat ik langzaam leefde
langzamer dan de oudste steen.
Het was verschrikkelijk: om mij heen
schoot alles op, schokte of beefde,
wat stil lijkt. 'k Zag de drang waarmee
de bomen zich uit de aarde wrongen*

*terwijl ze hees en hortend zongen;
terwijl de jaargetijden vlogen
verkleurende als regenbogen*

*Ik zag de tremor van de zee,
zijn zwellen en weer haastig slinken,
zoals een grote keel kan drinken.*

*En dag en nacht van korte duur
vlammen en doven: flakkerend vuur.*

*De wanhoop en welsprekendheid
in de gebaren van de dingen,
die anders star zijn, en hun dringen,
hun ademloze, wrede strijd
Hoe kón ik dat niet eerder weten,
niet beter zien in vroeger tijd?
Hoe moet ik het weer ooit vergeten?¹*

M.Vasalis

¹ <http://members.home.nl/dichtkunst/mvasalis-1.htm> (26-01-12).

Inhoud

1.	Inleiding en onderzoeksvoorstel	5
1.1	Onderzoeksvraag en deelvragen	8
1.2	Relevantie	9
1.3	Historiografie	9
1.3.1	Historisch besef	10
1.3.2	Nostalgie	16
1.4	Bronnen en methoden	22
2.	Modern historisch besef en nostalgie in de autobiografie 1890-1900	24
2.1	Motivatie om te schrijven	25
2.2	De jeugdjaren	28
2.3	Veranderingen op het terrein van de politiek	33
2.4	Veranderingen op het terrein van ruimtelijke ordening	34
2.5	Volksgeloof – religie	35
2.6	Conclusie	36
3.	Modern historisch besef en nostalgie in de autobiografie 1960-1970	38
3.1	Motivatie om te schrijven	39
3.2	De jeugdjaren	42
3.3	Veranderingen op het terrein van de techniek	45
3.4	Veranderingen op het terrein van vervoer en infrastructuur	46
3.5	Veranderingen op het terrein van de wetgeving	48
3.6	Beroep	49
3.7	Opvoeding – onderwijs	50
3.8	Veranderingen op het terrein van de politiek	52
3.8.1	Politieke verschillen	52
3.8.2	Oorlog	53
3.8.3	Dekolonisatie en onafhankelijkheid	57
3.9	Conclusie	59

4.	De periodes 1890-1900 en 1960-1970 vergeleken	60
4.1	Motivatie om te schrijven: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970	60
4.2	De jeugdjaren: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970	61
4.3	De overige thema's: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970	64
5.	Eindconclusie	65
	Nawoord	68
	Bijlage 1: Lijst met aandachtspunten	69
	Bibliografie	71

1. Inleiding en onderzoeksvoorstel

Rond 1950 introduceerde de Amsterdamse historicus Jacques Presser het woord egodocumenten als een verzamelterm voor autobiografieën, dagboeken, memoires en persoonlijke brieven. Met egodocumenten bedoelde Presser: “die historische bronnen waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" of een enkele keer een "hij", als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig”.² Later gaf Presser een herziene definitie: “die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult- of verbergt”.³ Lange tijd bestond onder historici een groot wantrouwen tegenover egodocumenten. Ze zouden als historische bron geen waarde hebben omdat ze te subjectief, te persoonlijk en onbetrouwbaar zouden zijn. Onder invloed van de opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis, microgeschiedenis en vrouwengeschiedenis kwam er juist meer aandacht voor de subjectieve en persoonlijke elementen in bronnen en ontstond een herwaardering voor egodocumenten.⁴ Ook in Nederland groeide de belangstelling. Onder leiding van historicus Rudolf Dekker werden zelfs grootschalige inventarisatieprojecten van overgeleverde Nederlandse egodocumenten opgezet en Nederland is daarin nog altijd koploper.⁵

In mijn onderzoek staan autobiografieën centraal. De term autobiografie is een samenvoeging van drie Griekse woorden: autos-zelf, bios-leven, graphe-schrijven.⁶ Er zijn verschillende definities van het concept autobiografie gegeven. In zijn boek *Le Pacte autobiographique* (1975) formuleerde Philippe Lejeune een bevredigend antwoord: “De autobiografie is een retrospectieve vertelling in proza die wordt verteld door een bestaande persoon over zijn of haar eigen bestaan, wanneer daarbij de nadruk ligt op het persoonlijk leven, in het bijzonder op de geschiedenis van de eigen persoonlijkheid”.⁷ Volgens Lejeune is er sprake van een

² Zoals geciteerd in: Rudolf Dekker, ‘De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) 19-37, 19. Zie ook: Arianne Baggerman, ‘Egodocumenten. Dagboeken, brieven en memoires als historische bron’, *Spiegel Historiael* 40 (2005) 108-116, 109.

³ Zoals geciteerd in: Dekker, ‘De erfenis van Jacques Presser’, 19.

⁴ Marijke Huisman, *Publieke Levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1800-1918* (Zutphen 2008) 19.

⁵ Baggerman, ‘Egodocumenten’, 112.

⁶ Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives* (Minnesota 2001) 1.

⁷ Zoals geciteerd in: Mineke Schippers, ‘Ik is anders. Autobiografisch schrijven in verschillende tijden en culturen’, in: Mineke Schipper en Peter Schmitz eds., *Ik is anders. Autobiografie in verschillende culturen* (Baarn: Ambo 1991) 9-20, 10.

autobiografisch pact wanneer de auteur ook de verteller en de hoofdpersoon van het verhaal is en ook de lezers het als zodanig herkennen.⁸

In de literatuur is er eensgezindheid over dat de moderne autobiografie vanaf 1800 is ontstaan. Vooral het werk *Confessions* (1782-1789) van Jean Jacques Rousseau (1712-1778) heeft een belangrijke stempel gedrukt op de ontwikkeling van het autobiografisch genre en kende veel navolging.⁹ "Ik ga iets ondernemen dat nooit eerder is gedaan (...). Ik wil aan mijn medemensen een mens laten zien zoals hij werkelijk is en die mens, dat ben ik zelf"¹⁰, aldus Rousseau. Het genre bestond overigens al veel eerder. Volgens historicus Rudolf Dekker wordt de ontstaansgeschiedenis van de autobiografie gezocht tussen Benvenuto Cellini (1500-1571) en Jean Jacques Rousseau.¹¹ Ook vóór 1500 zijn er dergelijke teksten gevonden, maar volgens historicus en godsdienstpsycholoog Jaap van Belzen is in die vroege teksten sprake van een 'stereotype schildering van de eigen persoon'.¹² Ook Mineke Schipper merkt op dat over de precieze oorsprong uiteenlopende meningen bestaan, maar er bestaat wel consensus over de autobiografie als een Westers product. Het is een genre dat voor het eerst bloeide in het Westen en daarna ook haar intrede deed binnen de Westerse invloedssferen.¹³

Vanaf 1800 bereikte de autobiografie een sterke groei en populariteit, zowel onder lezers als onder schrijvers. Mensen hadden verschillende beweegredenen om een autobiografie te schrijven. Zo kon de autobiografie dienen om de beschadigde reputatie op te poetsen.¹⁴ Ook werd het weleens geschreven als voorbeeld voor de eigen kinderen.¹⁵ Vanaf de achttiende eeuw zien we echter dat mensen vooral een autobiografie schrijven om hun herinneringen aan de sociale, economische en politieke veranderingen waarvan zij getuigen waren, in leven te houden.¹⁶ Volgens historica Marijke Huisman werd de autobiografie vanaf 1850 vooral om deze redenen geprezen. De autobiografie werd gezien als documentatie van het recente verleden door ooggetuigen. Daarnaast hadden mensen behoefte aan informatie over uiteenlopende eigentijdse onderwerpen en waar de

⁸ Arianne Baggerman, 'Lost time: temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments', in: Baggerman Arianne, Rudolf Dekker en Michael Maschuch, *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 455-541, 457.

⁹ Arianne Baggerman, 'Autobiography and Family Memory', in Dekker R. (ed.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 161-173, 161.

¹⁰ Zoals geciteerd in: Rudolf Dekker, 'Individualisme tussen Renaissance en Romantiek', *Spiegel Historiae* 34 (1999) 6-9, 9.

¹¹ Dekker, 'Individualisme', 9.

¹² J.A. van Belzen, *Religie, melancholie en zelf. Een historische en psychologische studie over een psychiatrisch ego-document uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 2004) 153.

¹³ Mineke Schipper, 'Ik is anders', 11-12.

¹⁴ Baggerman, 'Lost time', 486. Zie ook: Arianne Baggerman "Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te belevén'. Het witwassen van het verleden in Nederlandse egodocumenten (1800-1850)', *De negentiende eeuw* 33 (2009) 73-95, 79.

¹⁵ Baggerman, 'Lost time', 486.

¹⁶ Idem, 486. Zie ook: Idem, "Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te belevén', 79.

geschiedschrijving tekortschoot, vervulde de autobiografie deze behoeften.¹⁷ Op die manier wisselden mensen ervaringen met elkaar uit. Mensen hadden vanaf 1800 namelijk het gevoel te leven in een totaal nieuw tijdperk.

De Duitse historicus Reinhart Koselleck noemt dit nieuwe tijdperk de *Sattelzeit* (1750-1850). Als gevolg van politiek-sociale en economisch-technologische ontwikkelingen ontstond het modern historisch besef, het gevoel te leven in een tijdperk dat fundamenteel anders was dan het verleden. Het cyclisch tijdsbesef maakte plaats voor het moderne lineaire tijdsbesef, waarbij het verleden definitief was afgesloten en de toekomst open lag. Steeds meer ontstond de behoefte om ervaringen vast te leggen, eerst in dagboeken, en later in autobiografieën om de herinneringen eraan levend te houden. Precies op dit laatste punt maakt historica Arianne Baggerman een connectie met de theorie van de Franse socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945).¹⁸ Halbwachs introduceerde in 1925 het begrip collectief geheugen waarmee hij doelde op 'herinneringen als collectief ervaren representaties van het verleden'.¹⁹ Hij stelde verder dat het individueel geheugen verbonden is met de sociale omgeving omdat het wordt beïnvloed door opvattingen van mensen of groepen waarmee we ons verbonden voelen. Ook meende hij dat mensen met een stabiele omgeving een sterker geheugen hebben dan mensen van wie de omgeving steeds verandert.²⁰

De Amerikaanse historicus Peter Gay schrijft de bloei van het autobiografisch schrijven toe aan de toenemende individualisering en de behoefte aan introspectie en zelfreflectie. Op basis van haar onderzoek naar egodocumenten meent Baggerman echter dat niet de eigen persoonlijkheid en ontwikkeling centraal stond, maar wat de autobiograaf had gedocumenteerd in en over de snel veranderende wereld.²¹ Volgens Baggerman is de neiging om zichzelf en de eigen ervaringen op papier vast te leggen het resultaat van het modern historisch besef.²² Historicus P. Stigt beweert overigens dat in Nederland de geschiedenis van de moderne autobiografie pas na 1850 begint, toen de industrialisatie zich eindelijk ook in Nederland begon door te zetten. Dit ging gepaard met een veranderende samenleving en het verdwijnen van oude tradities.²³

Volgens de Amerikaanse historicus Peter Fritzsche heeft de breukervaring in het historisch

¹⁷ Marijke Huisman, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118:4 (2005) 513-532, 518.

¹⁸ Arianne Baggerman en Jeroen Blaak, 'Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten', *Spiegel Historiael* 40 (2005) 156-162, 158-159.

¹⁹ Wulf Kansteiner, 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (2002) 179-197, 181.

²⁰ Baggerman 'Reizigers in de tijd', 159.

²¹ Idem, 157.

²² Baggerman, 'Lost time', 467-469.

²³ Huisman, *Publieke Levens*, 21.

besef in de periode 1750-1850 geleid tot het ontstaan van nostalgie.²⁴ Uit egodocumenten van Franse soldaten, bannelingen en emigranten bleek dat de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen het verleden op een afstand hadden gezet. Het verleden was een voorgoed afgesloten hoofdstuk en had geen betekenis meer voor het heden. Bij terugkomst voelde men zich dan ook een vreemdeling in eigen land. Als gevolg hiervan ontstond het verlangen naar het verleden.²⁵

Uit onderzoek van Arianne Baggerman blijkt daarentegen dat in Nederlandse egodocumenten tot 1840 geen sprake is van nostalgie.²⁶ Als mogelijke redenen hiervoor draagt zij de beperkte emigratiegolf na de Bataafse Revolutie aan. Daarnaast was de revolutie geresulteerd in een Franse bezetting.²⁷ Dit was iets dat men zo snel mogelijk wilde vergeten en daarom was er geen ruimte voor gevoelens van nostalgie. Volgens Baggerman ligt dit anders in egodocumenten die na het midden van de negentiende eeuw zijn geschreven en die vertellen over vernieuwing, verandering en verschil in de samenleving.²⁸

1.1 Onderzoeksvraag en deelvragen

Mijn onderzoek gaat over modern historisch besef en de opkomst van nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1890-1900 en tussen 1960-1970. De geselecteerde perioden zijn interessant omdat ze worden gekenmerkt door grote sociale, economische en maatschappelijke veranderingen in de samenleving. Ik vermoed dat onder die omstandigheden de autobiografieën sterk gekleurd zijn door modern historisch besef, en mensen meer nostalgisch terugkijken naar het verleden. Om dit te onderzoeken heb ik een centrale onderzoeksvraag en deelvragen geformuleerd. Mijn centrale onderzoeksvraag luidt:

In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1890-1900 en tussen 1960-1970 in Nederland en zien we daarin veranderingen optreden?

Aan de hand van de volgende deelvragen wil ik een antwoord formuleren op de onderzoeksvraag:

1. In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900?

²⁴ Peter Fritszche, 'Specters of history: On nostalgia, exile and modernity', *The American Historical Review* 5 (2001) 1587-1618, 1588-1589.

²⁵ Peter Fritszche, 'Specters of history', 1587-1589.

²⁶ Baggerman, 'Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beeleven', 78.

²⁷ Idem, 93.

²⁸ Baggerman 'Reizigers in de tijd', 162.

2. In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1960-1970?
3. In hoeverre zijn er in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970 verschillen wat betreft modern historisch besef en nostalgie en hoe kunnen die verklaard worden?

Deelvragen 1 en 2 beantwoord ik aan de hand van autobiografieën die ik ga analyseren. Tenslotte gebruik ik bij deelvraag 3 zowel secundaire bronnen als primaire bronnen.

1.2 Relevantie

Binnen grootschalige inventarisatieprojecten vanaf 1983 zijn de Nederlandse egodocumenten door onderzoekers relatief goed in kaart gebracht. Het eerste project was 'Samenstelling van een repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot de achttiende eeuw' waarbij egodocumenten uit de periode 1500-1814 werden geïnventariseerd. Het tweede project 'Samenstelling van een repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw' had het doel om egodocumenten uit de periode 1814-1918 te inventariseren.²⁹ Ook was er het NWO-project 'Controlling time and shaping the self. Education, Introspection and the practices of writing (1750-1914)'.³⁰ In het kader van dit laatste project heeft historica Arianne Baggerman onderzoek gedaan naar modern historisch besef in egodocumenten in de periode 1800-1914, met een accent op de periode 1800-1850. De periode na 1914 ligt echter braak en vraagt om meer aandacht.

1.3 Historiografie

In deze paragraaf staat de historiografie centraal. Ik bespreek twee concepten die relevant zijn voor mijn onderzoek, namelijk modern historisch besef en nostalgie. Daarbij passeren de belangrijkste theoretische werken over beide onderwerpen de revue. Bij het concept modern historisch besef heeft de Duitse historicus Reinhart Koselleck een belangrijke stempel op de discussie gedrukt. Ook historici Jo Tollebeek, Piet Blaas en Frank Ankersmit hebben onmisbare bijdragen geleverd. Voor nostalgie zullen onder meer de theoretische werken van de Amerikaanse socioloog Fred Davis, de Britse historici Christopher Shaw en Malcolm Chase, de Britse historicus en geograaf David Lowenthal en de Russische nostalgiedeskundige Svetlana Boym besproken worden. Hieronder behandel ik respectievelijk historisch besef en nostalgie.

²⁹ Baggerman, 'Lost time', 1-2.

³⁰ Baggerman, 'Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beeleven', 73.

1.3.1 Historisch besef

'Tweede Kamer haalt onvoldoende voor proefwerk geschiedenis', zo luidde het kopje van een artikel in het maandblad *Historisch Nieuwsblad*. Het blad had in 1996 aan de hand van vijftien vragen over belangrijke jaartallen en gebeurtenissen uit de nationale geschiedenis onderzoek gedaan naar de historische kennis en het historisch besef van leden van de Tweede Kamer. Uit de resultaten bleek dat de historische kennis van een groot aantal prominente Nederlandse politici veel te wensen overliet.³¹ Een onderzoek naar de feitenkennis van het Nederlandse volk leverde nog droevigere resultaten op.³² Vooral onder jongeren was het slecht gesteld met de kennis van de vaderlandse geschiedenis. Falend geschiedenisonderwijs op middelbare scholen, die de nadruk leggen op het ontwikkelen van vaardigheden in plaats op van feitenkennis, zou de reden zijn voor deze gebrekkige historische kennis. Ook recente ontwikkelingen zoals de toenemende globalisering, Europese integratie, migratie en de multiculturele samenleving worden doorgaans als oorzaken aangewezen.³³ In een reactie hierop besloot de Nederlandse overheid een aantal maatregelen te nemen. Er werden twee commissies in het leven geroepen, respectievelijk commissie-De Rooij en een commissie onder leiding van Frits van Oostrom. Geïnspireerd door de Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog J.S. Bruner, die meende dat de beste leerresultaten worden geboekt als leerlingen in een vroeg stadium een enigszins totaal beeld krijgen van een vak³⁴, presenteerde de commissie-De Rooij in 2001 de tien tijdvakken met bijbehorend beeldmerk en kenmerkende aspecten ten einde de historische kennis te vergroten en historisch besef te wekken. Met soortgelijke bedoelingen presenteerde de commissie-Van Oostrom in 2007 een cultuurhistorische canon van Nederland. Deze nationale canon geeft aan de hand van vijftig vensters een samenvatting van de vaderlandse geschiedenis.

Tegelijkertijd werd ook een debat gevoerd over de aard en betekenis van historisch besef. Alvorens we ingaan op het concept historisch besef, is het zinvol om het fenomeen tijd te bespreken. De tijd raakt immers het hart van historisch besef. Daarnaast is tijd van cruciaal belang voor het geschiedverhaal van de historicus. Desondanks hebben historici weinig gereflecteerd op dit fenomeen. Tijd is een problematisch begrip. Kerkvader Augustinus (354-430) merkte dit al op: "Wat is dus de tijd? Wanneer maar niemand het me vraagt weet ik het: wil ik het echter uitleggen aan

³¹ Zie voor de vragenlijst en de resultaten: http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5845/Paul_Arnoldussen.html (28-2-12).

³² Jan Bank en Piet de Rooij, 'Een canon van het Nederlandse verleden. Wat iedereen moet weten van de vaderlandse geschiedenis', *NRC Handelsblad*, 30 oktober 2004. Volledig digitaal via: <http://vorige.nrc.nl/redactie/canon/canon.pdf>

³³ Maria Grever, 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the West', in Saskia Wieringa ed., *Traveling heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 285-302, 294.

³⁴ Maria Grever 'Nationale identiteit en historisch besef' in: Maria Grever, e.a. *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 29-58, 40.

iemand die het me vraagt, dan weet ik het niet".³⁵ Er zijn twee soorten tijden: de objectieve en de subjectieve tijd. De objectieve tijd is de tijd die telbaar is, bijvoorbeeld door middel van zandlopers, zonnewijzers, horloges en klokken. De subjectieve tijd is de tijd zoals die beleefd wordt door historische actoren. De volgende woorden van historicus Loe de Jong illustreren dit dubbele karakter van tijd: "Geschiedschrijving tracht een herschepping te zijn van het verleden – maar hoe kan ik, om slechts dat ene te noemen, de *duur*, het tartend trage tijdsverloop van die vijf bezettingsjaren onder woorden brengen".³⁶ De 'vijf bezettingsjaren' verwijzen naar de objectieve tijd, terwijl het 'tartend trage tijdsverloop' verwijst naar hoe De Jong die vijf bezettingsjaren ervaren heeft.

Al in klassieke oudheid waren er filosofen die zich bezig hielden met het fenomeen tijd. Zo schreef Aristoteles (384-322 v. Chr.) erover in boek IV van zijn *Physica*. Volgens Aristoteles hangt de tijd samen met beweging. De tijd kunnen we niet waarnemen, maar we kunnen het wel meten aan de hand van de beweging, de beweging van de hemellichamen bijvoorbeeld. Het nu was het vaste punt van waaruit het voor en na geteld kon worden. Het verleden is voorafgegaan aan het nu en de toekomst moet nog komen. Aristoteles beschouwde de tijd als een lineaire, steeds opschuivende reeks nu-punten. Als tijd echter steeds het tellen van de beweging is, dan moet er ook een teller zijn en dit brengt ons bij het subjectieve karakter van tijd.³⁷ Voor Aristoteles is de tijd dus zowel objectief als subjectief. Dit tweevoudig karakter van tijd komt ook terug in het werk van Augustinus. Augustinus schreef in boek XI van zijn *Confessiones* (Belijdenissen) over drie tijden: het verleden, het heden en de toekomst, waarbij het verleden er niet meer was en de toekomst nog moest komen. Alleen aan het heden kon enige existentie worden toegeschreven. Volgens hem bestond deze driedeling van tijd echter alleen in de menselijke ziel waarbij het verleden door herinneringen wordt terugroepen en de toekomst verwacht wordt. Tegelijkertijd is tijd een objectief gegeven omdat het een creatie van God is.³⁸

De Franse filosoof Paul Ricoeur introduceerde de term historische tijd die te maken heeft met zowel de objectieve tijd als de subjectieve tijd, oftewel de universele tijd en de beleefde of fenomenologische tijd. Wanneer wij een verhaal vertellen brengen we de objectieve tijd en de subjectieve tijd tot elkaar.³⁹ De objectieve tijd hebben we immers nodig om gebeurtenissen te dateren en begin- en eindpunten vast te stellen. Maar daarmee hebben we nog geen samenhang tussen gebeurtenissen, omdat een reeks opsommingen nog geen samenhangend verhaal vormt. Het is de intrige die het begin met het einde van het verhaal verbindt en zo bijdraagt aan de configuratie

³⁵ Zoals geciteerd in: Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 7.

³⁶ Zoals geciteerd in: Grever en Jansen, *De ongrijpbare tijd*, 7.

³⁷ Idem, 8-9.

³⁸ A. Augustinus, *Belijdenissen* vert. G. Wijdeveld (oorspr. 1985; Amsterdam 1997) 271-288.

³⁹ Chiel van den Akker, 'Het verwachte einde. Tijd geschiedenis en verhaal', in: Grever en Jansen ed., *De ongrijpbare tijd*, 131-143, 133-135.

en de samenhang van het geschiedverhaal. De subjectieve tijd zorgt er dus voor dat gebeurtenissen op een zodanig manier in relatie tot elkaar worden gebracht dat er een begrijpelijk geheel ontstaat.⁴⁰

Wat is historisch besef precies? In het boek *Futures Past. On the semantics of historical time* behandelt de Duitse historicus Reinhart Koselleck twee concepten om de historische tijd te bestuderen: ervaring en verwachting. Ervaring stelt hij gelijk aan *present past* waarmee hij verwijst naar het gegeven dat ervaringen weliswaar tot het verleden behoren, maar dat ze nog altijd voortleven in onze herinneringen. Hierdoor is het verleden permanent aanwezig in het heden. Ook *alien experience* of ervaringen die we hebben geërfd van eerdere generaties of instellingen, maken onderdeel uit van deze categorie. Koselleck relateert ervaring op metaforische wijze met de ruimte.⁴¹ De verwachting duidt hij aan als *the future made present* waarin onze hopen, angsten, wensen, verlangens, zorgen en nieuwsgierigheden verborgen zitten. *The future made present* verwijst naar wat nog moet komen in de toekomst, wat we nog moeten ervaren. Koselleck schrijft over de categorie verwachtingshorizon waarbij de horizon een metafoor is voor de toekomst als een steeds opschuivende lijn.⁴² Beiden concepten hebben dus het heden als uitgangspunt, maar verhouden zich niet symmetrisch ten opzichte van elkaar. Het verleden en het heden zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar het is niet mogelijk het verleden en het heden samen te laten vallen, evenmin je de ervaring en de verwachting kan laten samenvallen. Uit de spanning tussen deze twee categorieën komt de historische tijd tot stand.⁴³

Volgens Koselleck was er tot in de achttiende eeuw sprake van een nauwe relatie tussen de categorieën ervaringsruimte en verwachtingshorizon. In vroege boerengemeenschappen bijvoorbeeld, waren de verwachtingen voor de toekomst volledig gebaseerd op ervaringen uit het verleden en op de ervaringen van eerdere generaties. Veranderingen verliepen zeer geleidelijk waardoor ze geen grote impact hadden op het leven van mensen en waardoor het leek alsof alles bij het oude bleef.⁴⁴ Kortom, er was sprake van een cyclisch tijdsbesef waarbij het verleden diende als *historia magistra vitae*, ofwel, als leidraad voor het heden. Dit denkbeeld werd verder gestimuleerd door de katholieke kerk, die meende dat optimistische verwachtingen niet voor de aardse wereld bestemd waren, maar voor het hiernamaals. In de periode 1750-1850 kwam hierin verandering. Koselleck beweert dat in deze zogenoemde *Sattelzeit* voor het eerst sprake was van het uiteenvallen van de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon.⁴⁵ De *Sattelzeit* werd gekenmerkt door grote sociale, economische en politieke omwentelingen. De Franse Revolutie zorgde voor een dusdanige

⁴⁰ Van den Akker, 'Het verwachte einde', 133-135.

⁴¹ Reinhart Koselleck, "'Space of experience' and the 'horizon of expectation': two historical categories', in Idem, *Future past. On the semantics of historical time* (Massachusetts 1985) 267-288, 272.

⁴² Koselleck, "'Space of experience' and the 'horizon of expectation'", 272-273.

⁴³ Idem, 275.

⁴⁴ Idem, 276-277.

⁴⁵ Idem, 282-284.

ontworteling en vervreemding dat men voor zijn toekomstverwachting niet meer kon leunen op alle voorgaande ervaringen. De Industriële Revolutie had een soortgelijk effect. Als gevolg van dergelijke desoriënterende gebeurtenissen ontstond het modern historisch besef: voortaan werd het heden als essentieel anders gezien dan het verleden. De toekomst werd steeds meer geassocieerd met een lineaire tijdsopvatting en met vooruitgang en ontwikkeling.

De Nederlandse historicus Piet Blaas beschrijft in *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* de meest gangbare visie op het ontstaan van modern historisch besef. Volgens deze zienswijze is er pas sprake van historisch besef wanneer het probleem van anachronisme zich voordoet. Het onderkennen van anachronismen laat zien dat de ervaring van de werkelijkheid kan veranderen en dat er sprake is van een historisch proces.⁴⁶ Volgens Blaas was er in de negentiende eeuw voor het eerst sprake van het probleem van anachronisme. Dit ging gepaard met de verwetenschappelijking van geschiedenis. Geschiedkundigen streefden er toen naar om het verleden, met zijn eigen inzichten, normen, waarden en vocabulaire, vanuit zichzelf te verstaan. Dit impliceert een besef van het probleem van anachronisme. Dit streven leidde tot geschiedenissen waarin de continuïteit met het verleden werd benadrukt. Op deze manier werd de nadruk gelegd op de betekenis van geschiedenis voor het heden.

Blaas behandelt in zijn werk ook drie visies op het ontstaan van historisch besef. De eerste is Pockocks historiografie-model. Volgens de Engelse historicus John Pocock is het ontstaan van het historisch besef afhankelijk van een aantal algemene voorwaarden. Zo moet men beschikken over historische documenten die ons inzicht geven in het verleden en over begrippen die het mogelijk maken om het verleden als zodanig weer te geven. Daarnaast moet er sprake zijn van een breukervaring waardoor het verleden als fundamenteel anders wordt gezien als het heden. Als gevolg van dit discontinuïteitgevoel wordt het verleden niet meer als een voorbeeld voor het heden beschouwd.⁴⁷ Vooral deze laatste voorwaarde is van belang voor Pocock. De oorsprong van historisch besef situeert Pocock in de zestiende eeuw. Toen was er namelijk voldaan aan de bovengenoemde voorwaarden. Ook de tweede benadering die Blaas behandelt, stelt dat het verlies van het verleden als richtsnoer voor het heden een noodzakelijke voorwaarde is voor het ontstaan van historisch besef. Met het verleden wordt in eerste instantie de Klassieke Oudheid bedoeld. Centraal staat hierbij de *Querelle des Anciens et des Modernes*: het debat over de vraag of de Oudheid een leermeesteres is voor alle tijden of dat het is overtroffen door de moderne tijd.⁴⁸ Met de constatering dat er eigenlijk al tijdens de Renaissance en de Reformatie sprake was geweest van breuk, begon men de Klassieke Oudheid te zien als een eerste fase in het historisch proces en verloor het zijn

⁴⁶ Piet Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het historisch bewustzijn* (Rotterdam 1988) IX.

⁴⁷ Blaas, *Anachronisme en historisch besef*, 5.

⁴⁸ Idem, 10-11.

normatieve kracht.⁴⁹ Ook ontstond het idee van vooruitgang en ontwikkeling waardoor een vergelijking met eerdere historische periodes die als essentieel anders werden beschouwd, geen zin meer had. Tenslotte, wordt in de derde benadering het ontstaan van historisch besef als gevolg van de confrontatie met andere volkeren (Europese expansie), centraal gesteld.⁵⁰ De Europese ontdekkingen maakten de vergelijking met andere leef- en samenlevingsvormen in de eigen tijd mogelijk. Deze vergelijking met andere volkeren droeg bij aan de gedachte van een historisch proces. Ook speelde het een rol in het ontstaan van allerlei deelgebieden die bijvoorbeeld het menselijk gedrag gingen onderzoeken.⁵¹

‘De historicus draagt op een wezenlijke manier bij aan het zelfbeeld van de periode waarin hij leeft. In de meest algemene zin doet de historicus dit door zijn tijdgenoten zich bewust te doen zijn van het verleden überhaupt en van de historische verworteling van cultuur en samenleving: hij wekt en stimuleert het historisch besef in de tijd waarin hij leeft’⁵², aldus geschiedfilosoof Frank Ankersmit in zijn boek *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*. Ankersmit meent dat historisch besef een paradoxaal begrip is: het gaat zowel over verandering als over continuïteit en zowel over veranderlijkheid als over onveranderlijkheid. Hij betreft hierbij de metafoor van de januskop: enerzijds benadrukt historisch besef het anders-zijn van het verleden, anderzijds toont het de stabiliteit en de samenhang met het verleden. De geschiedfilosoof sluit zich aan bij wetenschappers die het ontstaan van het modern historisch besef in de zestiende eeuw situeren omdat toen al sprake was van een volgroeid historisch besef: er was immers sprake van het besef van de historische achtergronden van actuele gebeurtenissen en het besef van de veranderlijkheid van het verleden en heden. Hij meent dat het gebrekkige historische besef van tegenwoordig vooral te maken heeft met ontbreken van het besef van de historische achtergrond van actuele gebeurtenissen. Mensen denken ten onrechte dat het verleden geen betekenis meer heeft voor het heden en dat kennis van deze tijd voldoende moet zijn om recente gebeurtenissen te begrijpen. Hij vergelijkt de historische kennis van mensen met de kennis van een boek: ‘een lezer die alleen bladzijde 188 perfect uit zijn hoofd kent, weet veel minder dan een lezer die wel pagina 1 tot en met 188 heeft gelezen maar minder exacte kennis heeft van bladzijde 188. Het is dat Nederlanders tegenwoordig alles afweten van die pagina 188 (het nu), maar niets van de geschiedenis’.⁵³ Volgens Ankersmit komt dit beperkte historisch besef deels door het eigen ‘succes’ van de geschiedwetenschap. Dit succes heeft geleid tot een objectivering van het verleden waardoor

⁴⁹ Idem, 10-11.

⁵⁰ Idem, 12-13.

⁵¹ Idem, 13.

⁵² Frank Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984) 293-294.

⁵³ http://www.rug.nl/Corporate/nieuws/archief/archief2005/podium/opinie_36 (1-3-2012).

het verleden vreemd is geworden en de band ermee verloren is gegaan. Daarnaast is er sprake van een ware geschiedkundige overproductie. Van alle kanten worden mensen overspoeld met informatie waardoor 'een niet-schaars goed zijn waarde heeft verloren'.⁵⁴ Bovendien hebben de verschillende specialismen binnen de geschiedwetenschap het verleden voor de gewone mens verder ontoegankelijk gemaakt en is geschiedenis uitsluitend een zaak voor historici geworden. Als gevolg hiervan is ook de belangstelling voor de geschiedenis afgenomen.⁵⁵ Tenslotte meent Ankersmit dat dit gebrekkige historisch besef kan leiden tot problemen die we anderzijds hadden kunnen vermijden.⁵⁶ Welke problemen dat zijn, laat hij echter buiten beschouwing.

Historicus Jo Tollebeek meent dat tegenwoordig het historisch besef niet is afgenomen of toegenomen, maar dat het van karakter is veranderd.⁵⁷ Tollebeek stelt dat tussen 1870 en 1970 een type historisch besef bestond waardoor veel waarde werd gehecht aan traditie, erflaterschap en cultuuroverdracht. De dragers van dit oude historisch besef zagen het verleden als een vitale voorgeschiedenis van het heden waarmee de band behouden moest blijven. Steeds als de band verloren dreigde te gaan, bijvoorbeeld door de Industriële Revolutie of de democratisering, werd de band met het verleden weer hersteld zodat het legitimerend gezag van het verleden over het heden kon worden voortgezet. Vanaf de jaren 1960 en 1970 kwam deze innige verbondenheid met het verleden echter op losse schroeven te staan en begon men het verleden als werkelijk vreemd te ervaren. Dit kwam door traumatische ervaringen zoals de Tweede Wereldoorlog. Ondanks de hernieuwde belangstelling voor het verleden vanaf de jaren tachtig, was het verleden onbereikbaar geworden. De aangrenzende ruimte – een metafoor voor die onbereikbaarheid van het verleden – is de enige ruimte waarin je nog fragmentarisch contact kunt krijgen met het verleden. Tollebeek stelt dat er tegenwoordig sprake is van een postmodern historisch besef dat hij gelijk stelt aan het nostalgisch verlangen.⁵⁸ 'Nostalgie is het bewustzijn (op een plaats of) in een tijd te leven (waarop of) waarin men niet wil leven. Zij wordt gestuwd door het verlangen deze vervreemding teniet te doen, maar omvat ook het besef dat dit doel nooit zal worden bereikt. Wat de nostalgicus ervaart is daarom niet 'het verleden zelf' (zoals dat in de oude historisch besef wel het geval was), maar het verschil of de afstand tussen heden en verleden. Het is die spanning die het nieuwe historisch besef kenmerkt. Het is die *Sehnsucht* die de vluchtige herinneringen aan het verleden voedt en hen met weemoed kleurt'⁵⁹, aldus Tollebeek.

⁵⁴ Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 297.

⁵⁵ Idem, 297.

⁵⁶ http://www.rug.nl/Corporate/nieuws/archief/archief2005/podium/opinie_36, (1-3-2012).

⁵⁷ Jo Tollebeek, "'Vanuit de aangrenzende kamer". Over geschiedenis, traditie en geheugen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaarboek 1996* (Brussel 1997) 165-181, 179.

⁵⁸ Tollebeek, 'Vanuit de aangrenzende kamer', 179.

⁵⁹ Idem, 179.

Hoe wordt het concept historisch besef gebruikt in deze thesis? Mijn onderzoek gaat over modern historisch besef en de opkomst van nostalgie in de autobiografie in de periode 1890-1900 en 1960-1970. Deze twee onderzoeksperiodes worden gekenmerkt door grote sociale, economische en politieke veranderingen. Volgens de Duitse historicus Koselleck kunnen die veranderingen een grote impact hebben op het leven van mensen waardoor zij breuken ervaren met het verleden en beseffen dat ze hun verwachtingen voor de toekomst niet meer kunnen baseren op ervaringen uit het verleden. Derhalve wordt in navolging van Arianne Baggerman de theorie van Koselleck het uitgangspunt van deze thesis. Baggerman meent namelijk dat in autobiografieën die na 1800 zijn geschreven niet de eigen ontwikkeling centraal staat, maar de veranderingen in de wereld.

1.3.2 Nostalgie

Nostalgie is een onderwerp dat relatief weinig belangstelling heeft genoten onder historici, terwijl er tegenwoordig sprake is van een ware nostalgiegolf. Wel zijn er enkele relevante theoretische werken over het fenomeen verschenen die ieder een onmisbare bijdrage leveren aan de discussie. Hieronder zullen deze theoretische werken nader besproken worden. Eerst zal echter de aandacht uitgaan naar de historie van het fenomeen.

Wat wordt er bedoeld met de term nostalgie? Een blik in het woordenboek levert het volgende resultaat op: ‘verlangen vol heimwee; heimwee in de tijd, het idealiserend terugverlangen naar dat wat geweest is’, en nostalgisch wordt omschreven als ‘van de aard van, betrekking hebbend op of vervuld van nostalgie; (op weemoedig wijze) aan vroeger herinnerend’.⁶⁰ Het concept nostalgie is oorspronkelijk een samenstelling van twee Griekse woorden: νόστος (nóstos), dat terugkeer naar huis betekent en ἄλγος (álgos), dat staat voor pijn. De letterlijke betekenis van het woord is derhalve ‘het lijden dat wordt veroorzaakt door het verlangen terug te keren naar je geboortegrond’.⁶¹ Het begrip nostalgie heeft weliswaar een Griekse herkomst, maar de term werd voor het eerst gebruikt in 1688 in een medische dissertatie door de Zwitserse medicus Johannes Hofer (1669- 1752). Het begrip verwees naar een ziekte die de medicus regelmatig tegenkwam bij Zwitserse huursoldaten die voor een lange tijd elders oorlog moesten voeren. De soldaten die leden aan nostalgie hadden last van extreem heimwee naar het thuisfront. Dit resulteerde bijvoorbeeld in “a lifeless and haggard countenance”⁶² en “indifference towards everything”.⁶³ Een ander symptoom was het horen van stemmen of het zien van geesten: “One of the earliest symptoms is the sensation of hearing the voice of a person that one loves in the voice of another with whom one is conversing, or to see one’s

⁶⁰ C.A de Boon en D. Geeraerts (eds.) *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht 2005).

⁶¹ Filippo Cordaro, ‘Nostalgie en psychologie. Sentimenteel verlangen naar het verleden’ in Olivier Rieter(ed.), *Nostalgie. Met een roze bril omgaan met het verleden* (Utrecht 2010)15-19, 15.

⁶² Zoals geciteerd in: Svetlana Boym, *The future of nostalgia* (New York 2001) 3.

⁶³ Zoals geciteerd in: Boym, *The future of nostalgia*, 3.

family again in dreams”.⁶⁴ Ook hartkloppingen, koorts, emotiewisselingen, zelfmoordneigingen en anorexia behoorden tot de symptomen. Hofer was trots op zijn nostalgiepatiënten omdat de ziekte duidelijk maakte hoe vaderlandslievend zijn landgenoten waren.⁶⁵ Oplossingen zocht Hofer in bloedzuigers, opium en een tocht door de Alpen. Ook het spoelen van de maag was een goed hulpmiddel, maar het beste geneesmiddel was vooralsnog de terugkeer naar huis.

Ook andere medici waren het eens over de pathologische aard van nostalgie. De Duits-Zwitserse arts J.J. Scheuzer meende in 1732 dat nostalgie werd veroorzaakt doordat grote verschillen in de atmosferische druk werden ervaren die de druk op het lichaam vergrootten. Dit was de reden waarom Zwitserse soldaten leden onder nostalgie. Overigens was het niet een typisch Zwitsers verschijnsel. Door de ontwikkeling van massa legers en de invoering van de algemene dienstplicht door Europese staten in de achttiende en negentiende eeuw, kwam men tot de ontdekking dat alle soldaten die lange tijd oorlog moesten voeren in het buitenland kampten met dezelfde ziekte. Terwijl Hofer de terugkeer naar huis als beste geneesmiddel zag, kwamen andere medici met radicalere oplossingen. De Franse arts Jourdan Le Cointe bijvoorbeeld, meende dat pijn en terreur de oplossing was. Hij baseerde dit op de behandelingswijze van nostalgie in het Russische leger. In 1733 werd het Russische leger getroffen door het nostalgievirus op het moment dat het de Duitse gebieden zou binnenvallen. Het heimwee werd zo ernstig dat de Russische generaal dreigde met “the first to fall sick will be buried alive”.⁶⁶ Tot twee of driemaal toe heeft hij daadwerkelijk de daad bij het woord gevoegd, met het resultaat dat het Russische leger volledig was genezen. Ook de Amerikaanse militaire arts Theodore Calhoun was voorstander van harde maatregelen tegen het nostalgievirus. Volgens Calhoun was nostalgie een geestesziekte die een manifestatie was van het gebrek aan mannelijkheid en de niet-progressieve houdingen. Hij geloofde dat luiheid en het onvermogen om efficiënt met de tijd om te gaan, de achterliggende oorzaken waren voor nostalgie. Publieke bespotting, pesterijen door medesoldaten, meer marsen en gevechten en een verbetering van de persoonlijke hygiëne zouden een einde maken aan de ziekte. Calhoun had ook opgemerkt dat iemands karakter en zijn sociale achtergrond invloed hebben op iemands vatbaarheid voor nostalgie. Soldaten afkomstig van het platteland bijvoorbeeld, waren meer gevoelig voor nostalgie, terwijl een soldaat uit de stad meer weerstand kon bieden tegen soortgelijke gevoelens.

Tegen het einde van de achttiende eeuw verloor nostalgie steeds meer zijn pathologische aard, en begon men het eerder te zien als een vorm van depressie. Deze visie bleef dominant tot de tweede helft van de twintigste eeuw. Tegenwoordig wordt nostalgie beschouwd als een verlangen

⁶⁴ Zoals geciteerd in: Idem, 3.

⁶⁵ Idem, 4.

⁶⁶ Zoals geciteerd in: Idem, 5.

naar het verleden, naar verloren tijden in plaats van de afstand in ruimte. Dit verlangen wordt getypeerd als de moderne nostalgie.

In 1969 meende de Britse historicus J.H. Plumb in het boek *The death of the past* dat nostalgie een product is van moderne industriële samenlevingen. Deze moderne industriële samenlevingen worden gekenmerkt door vooruitgang en ontwikkeling en hechten geen waarde aan het verleden. Het verleden is overbodig en wordt derhalve dood verklaard. Het verleden wordt echter wel een onderwerp van nostalgie. Wat nostalgie dan precies is, laat Plumb daarentegen buiten beschouwing.⁶⁷

De Amerikaanse socioloog Fred Davis verrichtte in 1979 een studie naar het fenomeen nostalgie, die resulteerde in het boek *Yearning for yesterday. A sociology of nostalgia*. In dit werk beweert Davis dat tot in de tweede helft van de twintigste eeuw nostalgie synoniem stond voor de 'ziekte' heimwee. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw werd nostalgie echter steeds meer beschouwd als een emotie die gelijk staat aan bijvoorbeeld liefde, jaloezie en angst en is het steeds meer een onderwerp voor populair gebruik en commerciële exploitatie geworden. Deze verandering in denkwijze hing samen met de toegenomen mobiliteit van mensen waardoor de sterke verbondenheid met 'thuis' op losse schroeven kwam te staan.⁶⁸ Volgens Davis is nostalgie 'despite its private, sometimes intensely felt personal character, a deeply social motion as well'.⁶⁹ Het is dus zowel een individuele als een collectieve emotie waarbij de manier waarop het verleden wordt herinnerd, bepaalt hoe we betekenis geven aan personen en plaatsen in het heden.⁷⁰ Nostalgie leunt sterk op een persoonlijk ervaren verleden, maar dit wil niet zeggen dat het daar ook de creatie van is. Het manifesteert zich vooral in tijden van negatief ervaren, ingrijpende veranderingen in het heden die leiden tot een verwarring over de eigen identiteit. Daardoor tracht men houvast te vinden in het positief verbeelde verleden. Verder maakt Davis op basis van zijn onderzoek een onderscheid tussen drie verschillende niveaus van nostalgie: *simple nostalgia*, *reflexive nostalgia* en *interpreted nostalgia*, die hij respectievelijk *first order*, *second order* en *third order* noemt. *Simple nostalgia* behelst het idee dat het verleden in het algemeen als beter wordt ervaren dan het heden (vroeger was alles mooier en waren mensen gelukkiger, gezonder en beschaafder). Vaak wordt hierbij geen rekening gehouden met het feit dat mensen toen ook problemen en zorgen hadden. Er bestaat een verlangen naar terugkeer terwijl men tegelijkertijd beseft dat terugkeer niet mogelijk is. *Reflexive nostalgia* gaat een stapje verder en trekt het nostalgisch verlangen in twijfel: was toen inderdaad

⁶⁷ J.H. Plumb, *The death of the past* (Londen 1969, tweede druk 2004) 14-15. Zie ook: Kees Ribbens *Een eigentijds verleden. Een alledaags historisch cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002) 21.

⁶⁸ Fred Davis, *Yearning for yesterday. A sociology of nostalgia* (New York 1979) 5-6.

⁶⁹ Davis, *Yearning for yesterday*, VII.

⁷⁰ Idem, VII. Zie ook: Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 21.

alles beter? Worden de negatieve kanten van toen niet vergeten? Is het heden echt zo gebrekkig? Tenslotte gaat *interpreted nostalgia* over het objectiveren van het nostalgisch verlangen. Hierbij staat de vraag waarom de mens nostalgische gevoelens koestert centraal. Is die emotie permanent aanwezig of slechts in specifieke periodes en wat betekent dat voor de persoon of zijn verleden?⁷¹

De Britse historici Christopher Shaw en Malcolm Chase zijn van mening dat 'the home we miss is no longer a geographically defined place but rather a state of mind'⁷² en menen dat nostalgie ontstaat onder drie noodzakelijke voorwaarden. Allereerst moet er sprake zijn van historisch besef en het daarmee samenhangende besef van tijd als een onomkeerbare eenheid. Vroege gemeenschappen hadden geen lineair tijdsbesef, maar een cyclische tijdsopvatting. Om die reden kon in dergelijke gemeenschappen geen sprake zijn van nostalgische verlangens: de verloren tijd herhaalt zich desalniettemin. Ten tweede moet er ontevredenheid bestaan over het heden. Dit is vaak het geval wanneer er dramatische politieke of economische veranderingen optreden die een grote impact hebben op de samenleving en/of op iemands leven. Hierbij valt te denken aan machtsverschuivingen binnen een samenleving of het verlies van bevoorrechte posities en verkregen privileges. Die veranderingen kunnen een voedingsbodem zijn voor nostalgie. Tenslotte moeten er objecten, gebouwen en beelden aanwezig zijn die men kan associëren met het verleden en die de bouwstenen vormen voor nostalgie. In het Westen zijn deze objecten, gebouwen en beelden overvloedig aanwezig.⁷³ Hierbij dienen volgens de auteurs wel enkele kanttekeningen te worden geplaatst. Ten eerste is er sprake van eenrichtingsverkeer: de verbondenheid die een nostalgicus met het verleden voelt is het resultaat van zijn ontevredenheid over het heden. Ten tweede stellen veel objecten die we met het verleden in verband brengen in feite weinig voor, maar we zijn wel bereid er hoge prijzen voor te betalen. Aan moderne varianten met dezelfde functie wordt dikwijls weinig waarde gehecht en ze worden al snel weggegooid zodra ze hun functie verliezen. Kortom, volgens Shaw en Chase ontstaat nostalgie pas als is voldaan aan de bovengenoemde voorwaarden: het besef van een verschil tussen het verleden en het heden, het idee van een onbevredigend en gebrekkig heden en de aanwezigheid van objecten die het verleden zichtbaar maken.⁷⁴

In het boek *The past is a foreign country* (1985) bespreekt de Amerikaanse historicus en geograaf David Lowenthal uitvoerig hoe het verleden dienstbaar wordt gemaakt aan het heden en welke rol het fenomeen nostalgie daarbij speelt. Volgens Lowenthal is nostalgie in de tweede helft

⁷¹ Idem, 17-26.

⁷² Christopher Shaw en Malcolm Chase, 'The dimensions of nostalgia', in: idem (eds.), *The Imagined past. History and nostalgia*, (Manchester/New York 1989) 1-17, 1.

⁷³ Shaw en Chase, 'The dimensions of nostalgia', 3-4.

⁷⁴ Idem, 3-4.

van de twintigste eeuw onder invloed van de populaire cultuur uitgroeit tot een ware hype.⁷⁵ Deze rage uitte zich op collectief niveau in massale museabezoeken, pogingen om in archieven familiegeschiedenissen te achterhalen en het verzamelen van allerlei objecten die werden geassocieerd met (een bepaalde periode uit) ons verleden. Tegenwoordig is het verleden alomtegenwoordig en alles wat tot het verleden behoort geniet enorm veel aandacht. Steeds meer verzamelen en bewaren we objecten uit het verleden. Ook op individueel niveau bewaren we objecten die helpen voorkomen dat onze herinneringen aan verleden tijden verloren gaan. Nostalgie is zodoende een wijdverspreide rage geworden die is doorgedrongen tot steeds meer aspecten van het leven. Volgens Lowenthal koesteren we geen nostalgische gevoelens naar bepaalde periodes, maar naar alle verloren tijden. Het verleden wordt dus op één hoop gegooid. Bovendien wordt geschiedenis “recycled as nostalgia almost as soon as it happened”.⁷⁶ De auteur stelt dat de oriëntatie op het overzichtelijke en stabiele verleden te maken heeft met de onvrede die er heerst over het heden. Uit onvrede over het heden, creëren we ten onrechte een geromantiseerd beeld van het overzichtelijke verleden. Het verleden wordt zo aangepast aan de hedendaagse behoeften, gebeurtenissen en situaties.

Lowenthal meent verder dat nostalgie tegenwoordig onder wetenschappers een negatieve lading heeft gekregen. Het zou een verkeerd beeld geven van het verleden en een bedreiging vormen voor de toekomst.⁷⁷ Deze antipathie tegen nostalgie heeft allereerst te maken met de commercialisering van nostalgie. Tegenwoordig verkoopt niets zo goed als het verleden. Objecten uit het verleden worden gebruikt of misbruikt om er financieel voordeel uit te halen. Dit gaat zelfs zo ver dat het primaire doel van het behoud van erfgoed bijvoorbeeld, het najagen van winst is geworden.⁷⁸ Deze commercialisering van nostalgie heeft dikwijls een vervalsing van het verleden tot gevolg die afbreuk doet aan de authenticiteit en eigenheid van het verleden. Ten tweede, bevorderen onrealistische nostalgische producten de vervreemding van de werkelijkheid. Ten derde, kan nostalgie leiden tot een valse representatie van het verleden waarin wordt gezocht naar legitimiteit.⁷⁹ Hij concludeert dat nostalgici niet per se het heden afwijzen, maar eerder een houvast zoeken in het verleden. Het verleden is overzichtelijk, stabiel en bekend waardoor nostalgici het verleden verkiezen boven het turbulente, chaotische, onbekende heden. Bovendien moeten niet alle perspectieven op het verleden bestempeld worden als nostalgisch.⁸⁰

In haar boek *The future of nostalgia* biedt de van oorsprong Russische historica en

⁷⁵ David Lowenthal, ‘Nostalgia tells it like it wasn’t’, in Malcolm Chase en Christopher Shaw (eds.) *The Imagined past. History and nostalgia*, 18-32, 21.

⁷⁶ Zoals geciteerd in: Lowenthal, ‘Nostalgia tells it like it wasn’t’, 19.

⁷⁷ Idem, 20.

⁷⁸ Idem, 22.

⁷⁹ Idem, 24-25. Zie ook: Ribbens *Een eigentijds verleden*, 23-24.

⁸⁰ Idem, 28-29.

nostalgiedeskundige Svetlana Boym een interessante benadering van nostalgie. Boym omschrijft nostalgie primair als 'a longing for a home that no longer exists or has never existed'.⁸¹ Verder merkt ze op dat nostalgie onlosmakelijk is verbonden met de moderniteit en het daarmee samenhangende nieuwe begrip van tijd als een onomkeerbare eenheid. Tegelijkertijd is nostalgie een protest tegen dit nieuwe tijdsbegrip en tegen het idee van vooruitgang en ontwikkeling. Daarom betreft in haar optiek nostalgie niet zozeer het verlangen naar een andere plaats, maar eerder het verlangen naar andere tijden. Bovendien is nostalgie zowel retrospectief als prospectief. Hoe wij het verleden verbeelden, heeft invloed op de realiteit van de toekomst.⁸²

Boym onderscheidt twee typen nostalgie: de 'restauratieve nostalgie' en de 'reflectieve nostalgie'. De eerste legt de nadruk op *nostos* (terugkeer naar huis), terwijl de tweede *algia* (de pijn, het lijden) centraal stelt. Restauratieve nostalgie heeft drie belangrijke kenmerken. Om te beginnen beschouwt het zichzelf niet als nostalgisch, maar eerder als de absolute waarheid en traditie. Bijgevolg is er het verlangen om die echte waarheden en tradities in het heden te herstellen en te beschermen. Ten tweede streeft de restauratieve nostalgie naar een terugkeer naar de oorsprong. Boym stelt dat het hiermee aan de basis ligt van recente nationale en religieuze oplevingen die een beroep doen op nationale symbolen en mythes om hun bestaan te legitimeren. Ten derde is er altijd sprake van een samenzwering waarmee het volgende wordt aangeduid: 'a subversive kinship of others, an imagined community based on exclusion more than affection, a union of those who are not with us but against us'.⁸³ Boym is van mening dat de restauratieve nostalgie een gevaarlijke manier is om het verlangen vorm te geven omdat niet de herinnering aan geschiedenis belangrijk wordt geacht, maar *invented traditions*. Met deze term wordt verwezen naar: "a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual of symbolic nature which seeks to inculcate certain values and norms of behavior by repetition which automatically implies continuity with the past".⁸⁴ Boym acht daarom de reflectieve nostalgie belangrijker.

De reflectieve nostalgie is niet gericht op het herstel van het verlorene, maar 'is more concerned with historical and individual time, with the irrevocability of the past and human finitude'.⁸⁵ Reflectieve nostalgici zijn zich dus volkomen bewust van de onomkeerbaarheid van tijd en van de ambivalentie van het terugverlangen. Ook reflectieve nostalgie heeft drie kenmerken. Om te beginnen is het gericht op individuele verhalen vol details en tekens (overigens hoeft reflectieve nostalgie niet per definitie een individuele zaak te zijn). Verder wil reflectieve nostalgie verbrijzelde fragmenten van de herinnering koesteren. Ten slotte kan in tegenstelling tot de meer serieuze

⁸¹ Boym, *The future of nostalgia*, XIII.

⁸² Idem, XVI.

⁸³ Idem, 43.

⁸⁴ Zoals geciteerd in: Idem, 42.

⁸⁵ Zoals geciteerd in: Idem, 49.

restauratieve nostalgie, de reflectieve nostalgie ironisch en humoristisch zijn.⁸⁶

Tot slot, omschrijft historica Arianne Baggerman nostalgie als 'het terugverlangen naar situaties waarvan men zich realiseert dat ze onherroepelijk tot het verleden behoren'.⁸⁷ Op basis van haar onderzoek naar Nederlandse egodocumenten uit de periode 1800-1914, met een accent op de periode 1800-1850, meent Baggerman dat er tot 1840 geen sprake is van nostalgie. Mogelijk ligt dit anders in egodocumenten die geschreven zijn na 1850 en die volgens Baggerman de veranderingen in de wereld centraal stellen. In het vervolg zal haar definitie mijn uitgangspunt zijn. Door de brede aard van deze omschrijving kan het namelijk als een kapstok dienen voor zowel heimwee, als het verlangen naar andere tijden.

1.4 Bronnen en methoden

Voor mijn thesis heb ik autobiografieën geselecteerd uit de periode 1890-1900 en 1960-1970. Voor beide onderzoeksperiodes treffen we zowel gedrukte autobiografieën als manuscripten aan, maar door de beperkte omvang en tijdsbestek van deze thesis heb ik de keuze gemaakt om mij te beperken tot de gedrukte autobiografieën. Bij de selectie van die gedrukte autobiografieën was het repertorium van gedrukte egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw op de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) een handig hulpmiddel. Daarin zijn alle gedrukte egodocumenten uit de periode 1813-1914 opgenomen, ook de egodocumenten van auteurs die in die periode zijn geboren. Hierdoor kon ik dus ook autobiografieën selecteren voor de periode 1960-1970. Om in mijn selectie negentiende-eeuwse of twintigste-eeuwse bronnenuitgaven van bijvoorbeeld zeventiende-eeuwse auteurs te voorkomen, heb ik mij vastgehouden aan het criterium dat het moet gaan om alle autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970 in Nederland, mits de auteur niet langer is overleden dan 10 jaar. Een ander belangrijk criterium was dat teksten een hoge waardering (1) hebben gekregen van de samenstellers van dit repertorium omdat ik dan zekerheid heb over de omvang en informatiewaarde van de autobiografieën.⁸⁸ Verder heb ik de spirituele autobiografieën (bekeringsgeschiedenissen) buiten beschouwing gelaten omdat die hoofdzakelijk concentreren op de persoonlijke levenservaringen en bekeringsweg en derhalve weinig waarde hebben voor mijn onderzoek. Ook korte autobiografieën (bestaande uit enkele tientallen pagina's) heb ik niet meegenomen in mijn onderzoek, omdat die door de beperkte omvang weinig informatiewaarde zullen hebben. Zo heb ik uiteindelijk dertien autobiografieën gevonden voor de eerste periode van onderzoek en zesentwintig autobiografieën voor de tweede periode van onderzoek. Gezien de beperkte omvang en korte tijdsbestek van deze

⁸⁶ Idem, 49.

⁸⁷ Baggerman "Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beeleven", 77.

⁸⁸ <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten> (17-01-12).

scriptie was het niet mogelijk om alle gevonden autobiografieën uit beide onderzoeksperiode te analyseren. Derhalve heb ik uit beide onderzoeksperioden vijf autobiografieën geselecteerd. De autobiografieën uit de eerste onderzoeksperiode zijn tamelijk willekeurig geselecteerd waarbij de bewaarplaatsen een rol speelden. Aangezien we in de tweede onderzoeksperiode meer autobiografieën treffen, is de selectie daarvan tot stand gekomen op basis van het voorwoord, de inleiding en/of de jeugdijaren. Niet alle zesentwintig autobiografieën uit de tweede onderzoeksperiode zijn overigens bekeken. Ook hier speelde de bewaarplaats weer een rol. De geselecteerde autobiografieën zijn te vinden in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Hoe heb ik getracht modern historisch besef en nostalgie op te sporen in de autobiografieën? In de geselecteerde autobiografieën is de inhoudsanalyse toegepast. Hiervoor heb ik een lijst samengesteld met vragen en met begrippen of tussenvoegsels die auteurs kunnen hanteren. Wat modern historisch besef betreft, heb ik onder meer vragen geformuleerd als: Wordt er in autobiografieën geschreven over verschillen tussen het verleden en heden? Wordt er geschreven over unieke tijden, unieke gebeurtenissen, veranderende tijden, verandering en revolutie, vooruitgang? Legt de auteur het verleden uit aan de lezer, bijvoorbeeld omdat iets nu niet meer vanzelfsprekend is en meer uitleg nodig heeft? Is de auteur bezig met de toekomst? Wat zijn de motieven van mensen (inleiding)? Bij het beantwoorden van die vragen heb ik gelet op begrippen en tussenvoegsels zoals: verouderd, ouderwets, in die dagen of in die tijd, nog niet, op dat moment, toentertijd, vroeger, voorheen, nu, tegenwoordig, ... jaren geleden, ... eeuw terug, Na... jaren. Ook bij nostalgie heb ik vragen geformuleerd zoals: Worden er gevoelens van nostalgie verwoord? Waar precies koestert de autobiograaf nostalgische gevoelens naar? Vinden we opmerkingen over problemen met het verwoorden van gevoelens? Besteedt de auteur aandacht aan zijn/haar jeugd? Gebeurt dit summier of uitgebreid? Wat en hoe wordt er geschreven over het heden? Houdt de autobiograaf zich bezig met de toekomst? De volledige lijst met aandachtspunten treft u aan in de bijlage.

De resultaten van de analyse worden in de volgende hoofdstukken aan de orde gesteld. In hoofdstuk twee gaat de aandacht uit naar de vijf geselecteerde autobiografieën uit de periode 1890-1900 en wordt er een antwoord geformuleerd op de eerste deelvraag. In hoofdstuk drie komen de vijf geselecteerde autobiografieën uit de periode 1960-1970 aan bod en wordt deelvraag twee beantwoordt. In het vierde hoofdstuk volgt een vergelijking van beide perioden en worden verklaringen gezocht voor eventuele verschillen. Tenslotte wordt in de eindconclusie een antwoord geformuleerd op de centrale onderzoeksvraag.

2. Modern historisch besef en nostalgie in de autobiografie 1890-1900

In de periode 1890-1900 onderging Nederland op meerdere terreinen een metamorfose. Allereerst op het terrein van de economie. In de tweede helft van de negentiende eeuw zette de Industriële Revolutie door in Nederland. Vergeleken met landen als Engeland, Frankrijk en België, kende Nederland lange tijd een achterstand op deze ontwikkeling, maar het land begon langzaam aan een inhaalslag. Er werden overal nieuwe fabrieken uit de grond gestampt, waar vaak het hele gezin aan het werk ging. Deze ontwikkeling kreeg ook een stimulans door infrastructurele verbeteringen. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd volop geïnvesteerd in de uitbreiding en verbetering van wegen, kanalen en spoorwegen waardoor lange afstanden sneller konden worden afgelegd.⁸⁹ Dit leidde tot een verruiming van de binnenlandse en buitenlandse markten. De Industriële Revolutie gingen echter gepaard met sociale wantoestanden: lange werktijden, lage lonen en slechte woonomstandigheden. Vooral in grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag leefde een groot deel van de populatie in bittere armoede. Gesteund door de socialisten – een nieuwe politieke beweging in de tweede helft van de negentiende eeuw – begonnen de arbeiders zich te organiseren in arbeidersorganisaties om zo een einde te maken aan deze wantoestanden en om een tegenwicht te bieden aan de heersende, rijke klasse.

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw scheidde een radicale groep liberalen, die bekend stond als de jong- of progressieve liberalen, zich af van de conservatieve liberalen. Hun streven naar uitbreiding van het kiesrecht en bescherming van de zwakkeren in de samenleving, zette hen lijnrecht tegenover de meer behoudende liberalen.⁹⁰ In hun strijd kregen deze radicale liberalen steun uit de hoek van de arbeidersorganisaties. In 1874 slaagden ze er in het kindertwetje van Van Houten door de Kamer te krijgen, dat een eind maakte aan arbeid van kinderen onder de twaalf jaar in fabrieken en werkplaatsen, en in 1896 brachten ze een kieswet tot stand die een verdubbeling van het aantal stemgerechtigden tot gevolg had. Het zou echter tot 1917 duren voor het censuskiesrecht werd afgeschaft en tot 1919 eer vrouwen ook mochten stemmen. De nieuwe wetten bleven in deze periode echter niet beperkt tot het kiesrecht. Vooral onder het kabinet-Pierson (1897-1901) werden nieuwe wetten doorgevoerd die de werk-en leefomstandigheden van de arbeiders verbeterden.

In deze periode woedde nog een andere strijd die een gevoelige snaar raakte: de schoolstrijd. Sinds de nieuwe Onderwijswet in 1878 werden hogere eisen aan het onderwijs gesteld. Bijzondere

⁸⁹ Hans Knippenberg & Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1990) 43-58.

⁹⁰ Liek Mulder, Anne Doedens en Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2008) 197.

scholen moesten ook aan deze strenge eisen voldoen, maar moesten de kosten hiervoor zelf opbrengen, terwijl de neutrale scholen werden gesubsidieerd door de overheid. Deze schoolkwestie, in combinatie met de emancipatie onder arbeiders, leidde tot een organisatiedrift onder protestantse, katholieke en socialistische groepen.⁹¹ In bijna alle sectoren van de maatschappij werden eigen organisaties opgericht.⁹² Hierdoor zagen ook de liberalen zich gedwongen eigen organisaties op te richten. Hiermee was de basis gelegd voor een maatschappelijke structuur waarvan Nederland zich pas een halve eeuw later kon bevrijden: de verzuiling.

Als gevolg van de bovengeschetste ontwikkelingen worden in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 wellicht veel opmerkingen gemaakt over veranderingen in de samenleving. Ik vermoed dat dit tegelijkertijd gepaard gaat met sterke gevoelens van nostalgie. Vooral de keerzijden van de Industriële Revolutie, zoals de milieuvervuiling, de slechte woon- en werkomstandigheden van arbeiders en de groeiende kloof tussen arme en rijke mensen zouden een aanleiding kunnen zijn voor nostalgische sentimenten. Om dit te onderzoeken zijn vijf autobiografieën geselecteerd. Het gaat om de autobiografieën van Pieter van der Goot Pz. (Quintus) (geboorte- en sterfjaar onbekend), Jan (Johannes) van 't Lindenhout (1836-1918), Cornelus Alidus Anne Steinigeweg (1825-1892), Jacobus Isaac Doedes (1817-1897) en Pieter Jacobus (Rosier) Faassen (1833-1907).⁹³ De resultaten van het onderzoek in de vijf geselecteerde autobiografieën worden hieronder thematisch gepresenteerd. In de eerste paragraaf komt de motivatie om te schrijven aan de orde. In de tweede paragraaf gaat de aandacht uit naar de wijze waarop de autobiografen schrijven over hun jeugd jaren. Verder worden respectievelijk de thema's politiek, ruimtelijke ordening en volksgeloof-religie besproken. Ik eindig het hoofdstuk met een conclusie waarin ik antwoord geef op de vraag: In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1890-1900 in Nederland?

2.1 De motivatie om te schrijven

Welke argumenten worden in de geselecteerde autobiografieën aangedragen om naar de pen te grijpen? In zijn autobiografie *In 't voorbijgaan. Herinneringen en indrukken van Quintus* (1895) van Pieter van der Goot (zoals uit de titel blijkt is het geschreven onder het pseudoniem Quintus) treffen we geen voorwoord, inleiding of een besluit aan waarin zijn motieven om een autobiografie te

⁹¹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 198-200.

⁹² Knippenberg & De Pater, *De eenwording van Nederland*, 189.

⁹³ Pieter van der Goot (Quintus) *In 't voorbijgaan. Herinneringen en indrukken van Quintus* (Haarlem 1895); Cornelus Alidus Anne Steinigeweg, *Amerikaansche levenservaring. Schetsen en lotgevallen uit het leven van een oud-hollandsch emigrant, met eene gids voor den landverhuizer naar Amerika* (Amsterdam 1892); Jacobus Isaac Doedes, *1843-1893. Biografische herinneringen van J.I. Doedes* (Utrecht 1894); Pieter Jacobus (Rosier) Faassen, *Mijn leven. Auto-biographie* (Rotterdam 1897); Jan van 't Lindenhout, *Bladzijden uit mijn leven* (Neerbosch ca. 1900).

schrijven, worden uiteengezet. In het eerste hoofdstuk, getiteld *In 't voorbijgaan*, vergelijkt hij echter het leven met een (spoorweg)reis en betreurt hij de vluchtigheid waarmee dingen in het leven voorbijgaan:

't Is niet de schuld van den spoorweg alleen, dat we zoo snel leven en dat zooveel schoons aan ons voorbijgaat, zonder dat we het naar hartelust kunnen genieten. In de postkoets en in de trekschuit van voorheen zal 't wel hetzelfde geweest zijn, en zelfs de voetreiziger deed herhaaldelijk soortgelijke ervaringen op. Heeft niet ieder, die ook maar een weinigje zich op God's schoone aarde mocht rondbewegen, een aantal vriendelijke herinneringen, wier vluchtigheid hij betreurt? Van liefelijke plekjes, die hij is voorbijgetrokken (...) van personen vooral (...).⁹⁴

De auteur stelt verder dat niet alleen 'liefelijke plekjes' en mensen ons voorbij gaan, maar ook de jaren. Voor hem betekent het voortschrijden van de tijd echter ook vooruitgang:

Maar één troost is het, dat wie voorbijgaat ook verondersteld mag worden vooruit te gaan, steeds hooger op en verder naar een doel dat hem gesteld is, of dat hij zichzelf gesteld heeft. Vooruit leidt de weg en voorwaarts luidt het parool. En wie verstandig is geniet dankbaar wat in 't voorbijgaan te genieten wordt gegeven, zonder zich te beklagen over den korten duur of er over te morren, dat het niet meer is.⁹⁵

Deze woorden illustreren duidelijk het besef van de onomkeerbaarheid van de tijd. Wellicht is het motief van de auteur eenvoudigweg zijn herinneringen aan zaken die zijn voorbijgegaan, op papier zetten.

Anders dan Pieter van der Goot, treffen we in de autobiografie *Amerikaansche levenservaring. Schetsen en lotgevallen uit het leven van een oud-hollandsch emigrant, met eene gids voor den landverhuizer naar Amerika* (1892) van Cornelis Alidus Anne Steinigeweg wel een duidelijk motief. Steinigeweg schrijft namelijk in zijn voorrede:

Een tweeledig doel heeft mij geleid dit boek te schrijven. Vooreerst als eene herinneringen aan, en liefde voor het grootsche en bloeiende land, waar ik een groot deel van mijn leven in lief en leed heb doorgebracht, en ten andere om het jonge geslacht op te wekken de wijde wereld te gaan zien en hun voor te lichten en te kenschetsen, hoe men, niettegenstaande de vele moeilijkheden, ontberingen en

⁹⁴ Van der Goot, *In 't voorbijgaan*, 2-3.

⁹⁵ Idem, 7-8.

gevaaren waarmede men te worstelen kan hebben, zelfs zonder eenig fortuin, door ijver, goed gedrag en volharding, een zelfstandig man kan worden.⁹⁶

Uit deze woorden blijkt dus dat de autobiografie van Steinigeweg primair moet worden opgevat als een leidraad voor de jonge generatie die overweegt te emigreren. De auteur vervolgt: 'Indien dit schrijven den emigrant op zijn levensweg om de Nieuwe wereld of elders van eenig nut is geweest, zal ik mij redelijk beloond achten, en de voldoening smaken een nuttig werk te hebben verricht'.⁹⁷ Hij eindigt zijn autobiografie dan ook met een *Gids voor den landverhuizer naar Amerika* met uitgebreide informatie over Amerika en met praktische tips voor de emigrant. De autobiografie van Cornelis Steinigeweg is overigens een voorbeeld van wat de Amerikaanse historica Diane Bjorklund in haar boek *Interpreting the self* een 'self-made' autobiografie noemt.⁹⁸ Bjorklund meent dat in de negentiende eeuw en vroege twintigste eeuw de term 'self-made' een verwijzing was naar verschillende successen: ontwikkeling van karakter, intellectuele ontwikkeling of financiële succes.⁹⁹ De enige gemeenschappelijke factor is dat individuele inspanningen de basis vormen voor dat succes. Steinigeweg is een self-made man omdat hij op eigen kracht economische successen heeft behaald. Toen hij in Nederland in financiële moeilijkheden raakte, besloot hij immers zijn geluk elders te gaan beproeven. Hij beschrijft dan hoe hij door hard werken en discipline een succesvol ondernemer werd in Amerika.

"Gedenk al den weg, door welken de Heer uw God u geleidt heeft".¹⁰⁰ Wanneer predikant, theoloog en hoogleraar Jacobus Isaac Doedes deze woorden op een tekstkaart treft, wordt hij hierdoor getroffen:

Wekenlang had ik reeds in herinneringen geleefd, in herinneringen van allerlei aard, maar alle, zoover zij niet tot schuldbelijdenis moesten leiden, tot diepgevoelde dankbaarheid stemmende. Al den weg, dien God mij geleid heeft gedurende de vijftig jaren, welke ik den 9en juli 1893 wenschte te overzien en als ééne groote gave Gods wenschte te waarderen; hoe de gedachtenis daarvan te bewaren? Het antwoord wordt voor een deel door de hier volgende bladzijden gegeven.¹⁰¹

Ook meent hij dat wat hij beschrijft in zijn autobiografie *1843-1893. Biografische herinneringen van J.I. Doedes* (1894), berust op de werkelijkheid en geen fictie is. In mijn optiek is zijn autobiografie dan

⁹⁶ Steinigeweg, *Amerikaansche levenservaring*, 3.

⁹⁷ Idem, 3.

⁹⁸ Diane Bjorklund, *Interpreting the self: two hundred years of American autobiography* (Chicago 1998) 66-70.

⁹⁹ Bjorklund, *Interpreting the self*, 66-70.

¹⁰⁰ Zoals geciteerd in: Doedes, *1843-1893*.

¹⁰¹ Idem.

ook eenvoudigweg het resultaat van zijn behoefte om zijn herinneringen aan een merkwaardig verleden, te publiceren, zonder dat daarachter specifieke motieven schuilgaan. Zo schrijft hij verder: 'Moge al wat gij u te herinneren hebt voor u een liefelijke groet uit een voor u merkwaardig verleden blijven'.¹⁰² Bij de beschrijving van dat merkwaardig verleden staat zijn persoonlijke leven als predikant centraal. Wel wordt aan het begin een opsomming gegeven van de veranderingen die zich hebben voorgedaan in de periode 1843-1893.

In de autobiografie *Mijn leven. Auto-biographie* (1897) van toneelspeler Pieter Jacobus (Rosier) Faassen ontbreekt een voorrede, inleiding of besluit waarin zijn motieven worden uiteengezet. Wel treffen we tegen het einde van zijn autobiografie de volgende opmerking aan:

Men zal opmerken, dat ik in deze aantekeningen den tijd wel eens vooruit loop, en niet door een chronologische orde gebonden, de paarden soms achter den wagen span, zoodat ik wel eens terug moet komen op 't geen ik gezegd heb. Maar ik schrijf geen dagboek en waar mijne herinneringen wakker worden, zet ik ze op papier. Ik schrijf deze 'autobiografie' trouwens ook niet om onder de oogen van het publiek te komen, maar uit tijdverdrijf, tusschen een paar rollen in. Wil een uitgever zich ermee belasten, dan zal het mij aangenaam zijn, vooral als men mijn manier van schrijven alsjeblijft niet in boekentaal of modernen, -realistischen- of symbolische stijl omwerkt, en er alleen maar de taalfouten uithaalt.¹⁰³

Uit deze woorden blijkt dat de auteur zijn autobiografie heeft geschreven om de tijd te doden. In zijn autobiografie is sprake van een oriëntering op de eigen persoonlijkheid.

In *Bladzijden uit mijn leven* (circa 1900) van evangelist Jan van 't Lindenhout treffen we ook geen uiteenzetting aan over zijn argumenten om een autobiografie te schrijven. Daar komt bij dat de onsamenhangende structuur van zijn autobiografie het opsporen van zijn motieven enorm bemoeilijkt. Op basis van zijn tweede hoofdstuk *Bladzijden uit mijn levensboek* meen ik dat hij wellicht wil tonen hoe hij de weg naar God heeft gevonden en wat hij in zijn vroege leven ten dienste van zijn religie heeft gedaan. Het dient dus als een oriëntatie op zijn eigen identiteit.

2.2 De jeugdjaren

Op de autobiografie van Johannes Isaac Doedes na, worden in alle de door mij geanalyseerde autobiografieën de jeugdjaren aan de orde gesteld. Beginnend met de autobiografie van Pieter van der Goot, worden daarin grotendeels de herinneringen aan zijn jeugd beschreven. Het valt daarbij op

¹⁰² Idem.

¹⁰³ Faassen, *Mijn leven*, 135.

dat de auteur schrijft over tastbare objecten (ingedeeld in aparte hoofdstukken) die bepaalde herinneringen aan zijn jeugd jaren oproepen. Ook historica Arianne Baggerman schrijft in haar artikel 'Lost time: temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments' over geheugenprikkelers waardoor auteurs van egodocumenten worden teruggevoerd naar het verleden: voor de bekende Franse schrijver Marcel Proust riepen de geur en smaak van de combinatie van Madeleinecake en lindebloesemthee zijn jeugd jaren weer op. Bij Neel Hoff kwamen herinneringen aan haar jeugd jaren naar boven bij het eten van Hollandse Kaas en bij Willem Warnsincks stond een lindeboom symbool voor zijn kindertijd.¹⁰⁴ Ook Pieter van der Goot heeft geheugencues. Zo schrijft de autobiograaf in het tweede hoofdstuk bijvoorbeeld, pagina's lang over zijn kachel en wel om de volgende redenen:

Mijn oude, trouwe kachel! Ja 'k heb wel reden om aan haar gehecht te zijn; ik moet wel in meer dan één opzicht betrekking op haar hebben. Dag aan dag koestert ze mij in het gure jaargetijde met haar vriendelijke warmte, wekt mij op door haar vroolijk gesnor, en geeft me, door hare tegenwoordigheid alleen, een onuitsprekelijk gevoel van gezelligheid. Stomme getuige van zooveel lief en leed van haren heer, brengt ze mij allerlei uit den ouden, schoon daarom nog niet altijd goeden tijd weer voor den geest; tal van herinneringen daaruit staan met haar in onmiddellijk verband (...).¹⁰⁵

Voornamelijk herinneringen aan zijn jeugd jaren komen daarbij op. Even verder merkt Van der Goot op: 'alles, alles veranderd! En hij gevoelde zich verlaten en zijn hart dreigde ineen te krimpen, toen de vreeselijke gedachte hem helder en klaar werd: dat is voorbij en voor altijd voorbij! – ge kunt nimmer weer smaken wat uw jeugdig hart toen genoot, de poort van dit paradijs is achter u dichtgevallen toen ge het verliet en kan nooit, nooit weer geopend worden'.¹⁰⁶ Uit deze woorden blijkt dat de auteur beseft dat de jeugd jaren verloren jaren zijn, en dat er geen weg terug is. Herhaaldelijk schrijft hij dat alles steeds aan verandering onderhevig is en het boezemt hem angst in dat alles nog meer zal veranderen:

En de vonken vallen en verdooven, en de wind huilt droevig voor mijn schoorsteen en ik zie het ouderlijke huis, kleinood dar we later pas leeren waarden, verlaten en door vreemden bewoond – ik zie mijn kachel, uitgediend en veracht, neergeworpen in het magazijn van een oudroest – ik zie mij zelf ernstig...ach neen, deftig en witgedast op de aarde rondwandelen, de dwaasheden der jeugd op hoogen toon veroordeelend en

¹⁰⁴ Baggerman, 'Lost time', 517-519.

¹⁰⁵ Van der Goot, *In 't voorbijgaan*, 11.

¹⁰⁶ *Idem*, 35-36.

sprekende van mijn tijd (...). 't Is iets heerlijk, iets weemoedig-zoets zich weer te verdiepen in vroegeren tijden, en zich over te geven aan zijne herinneringen. – Maar met haar: “alles is veranderd, alles is voorbij!”¹⁰⁷

In deze autobiografie is de kachel van de auteur niet het enige object dat bepaalde herinneringen naar boven brengt. Ook het aloude Begijnhof in Amsterdam en het spel croquet dat ze als kinderen speelden, roepen herinneringen op. Wat het Begijnhof betreft, legt de auteur in gedachte de hele aanlooproute af en de lezer wordt daarin meegenomen. Als kind ging hij daar met zijn speelmaatjes regelmatig heen om ‘de orde te verstoren’. Ook op latere leeftijd wandelt hij nog met enige regelmaat naar het Begijnhof en deze plek heeft een aparte plaats in zijn hart.

Ook wanneer de auteur een klinkende mallet hoort, komen er herinneringen op aan de ‘onbezorgde tijd van vroeger – de tijd, waarin hij croquet speelde’¹⁰⁸, een spel dat door jongens én meisjes werd gespeeld en dat gepaard ging met veel genot en vermaak. Hierover schrijft de auteur:

Wie kent niet die wondere, onverklaarbare macht der herinnering, die, wanneer we geheel met de indrukken van het tegenwoordige oogenblik zijn vervuld, dus plotseling, door de vluchtige aanraking slechts van één onzer zintuigen, ons weer geheel kan verplaatsen in de wereld der vervlogen tijden! En wie weet niet hoe die goedgunstige fee slechts de allereenvoudigste middelen behoeft: de reuk van een kerkboek of van eene ouderwetsche stof, den smaak van een gerecht uit onze kinderjaren, een deuntje op een draai-orgel, een enkelen toon, een dissonant desnoods, - om in één enkel punt des tijds een geheel levenstijdperk voor ons te doen herleven!¹⁰⁹

Van der Goot vraagt: ““Schöne Zeit, wo bist du!””¹¹⁰ Uiteraard volgen in de autobiografie van Pieter van der Goot meerdere voorbeelden van objecten die het verleden ophalen. Hierboven zijn daar enkele voorbeelden van gegeven en die volstaan om te illustreren hoezeer de auteur besef heeft van de veranderlijkheid van dingen en van het onherroepelijk tot het verleden behoren van de jeugdijaren. Tegelijkertijd gaat dit gepaard met sterke nostalgische gevoelens naar die jaren.

Ook in de autobiografie van Jan van 't Lindenhout worden zijn jeugdijaren aan de orde gesteld. Via het dorp waarin hij opgroeide, zijn godsdienstige ideeën en zijn vroege leven als colporteur, belanden we uiteindelijk in een verhaal van een oude grootmoeder en de betekenis van de ring die zij om haar vinger heeft. De eerste herinneringen van Van 't Lindenhout betreffen zijn geboortedorp Beuningen. Die herinneringen lijken gepaard te gaan met nostalgische verlangens. De

¹⁰⁷ Idem, 36-37.

¹⁰⁸ Idem, 90-91.

¹⁰⁹ Idem, 90.

¹¹⁰ Zoals geciteerd in: Idem, 106.

auteur vindt het noodzakelijk om over zijn dorp te schrijven omdat hij meent dat er niet eerder over geschreven is. Maar dat is niet de enige reden: in zijn optiek is geen andere plek ter wereld er één zoals zijn dorp. Ook heeft hij aan geen andere plek zoveel zoete herinneringen als aan zijn dorp. Hij meent dat de wind er waait, zoals het nergens waait en de zon nergens schijnt zoals daar. Ook de wolken zijn mooier dan de wolken elders. Zelfs de maan en de sterren worden beschreven. Na aandacht te hebben besteed aan de uiterlijke kenmerken van het dorp, schrijft de auteur over zijn ouderlijk huis: 'Mijn ouderlijke woning is een boerenhoeve, met deuren en vensters, kamers en kelders, schuren en bergplaatsen, die alle voor mij hun eigenaardige geschiedenis hebben. Geen plek is er die niet merkwaardig voor mij is, van den paardenstal af tot het kippenhok toe, waar de grote haan, die 's morgens zoo alleraardigst kon kraaien, zijn verblijf hield en altijd zijne stem verhieft, wanneer de groote Friesche klok in de slaapkamer mijner ouders sloeg'.¹¹¹ Ook vertelt de auteur heel uitgebreid over hoe hij weer de weg naar God heeft gevonden. Dat hij aanvankelijk vervreemd raakte van het geloof was volgens de auteur niet alleen te wijten aan het hoge niveau van de preken in de dorpskerk, maar ook met de tekortkomingen van het onderwijs dat hij heeft genoten:

Welk een zegen genieten nu die kinderen, welke dagelijks onderwezen worden uit de schrift, op de christelijke scholen of Zondagsscholen. Op de school had ik een braaf Rooms-catholiek onderwijzer, die tweemaal in de week een klein formuliergebedje opzeide, namelijk des Maandagsmorgens bij het begin, en des Vrijdagsavonds bij het einde der school. Dit gebed was echter van dien aard, dat Israëliet, noch Mohammedaan er zich aan zou geërgerd hebben.¹¹²

Ook over de kostschool die hij omschrijft als 'een model in miniatuur van het neutrale onderwijs'¹¹³, is de auteur niet te spreken. Zijn broers dood brengt hem weer nader tot God en later besluit hij zelfs als colporteur de kost te gaan verdienen. Hij stelt zijn nadere bekering en zijn keuze om colporteur te worden aan de orde omdat hij meent dat het belangrijk is geweest voor zijn geestelijke vorming en zijn ontwikkeling en het dient als basis voor zijn latere identiteit.¹¹⁴

Ook de self-made-man Cornelus Alidus Anne Steinigeweg besteedt in zijn autobiografie aandacht aan zijn jeugdijaren, hetzij veel beknopter dan de bovengenoemde autobiografen. Dit is niet opmerkelijk aangezien hij vooral zijn herinneringen aan Amerika op papier wilde zetten, en zijn autobiografie wilde laten dienen als een leidraad voor jongeren die overwegen te emigreren. Hij begint met zijn geboorte en de gezinssamenstelling. Hierbij valt op dat de auteur schrijft geboren te

¹¹¹ Van 't Lindenhout, *Bladzijden uit mijn leven*, 9.

¹¹² Idem, 60.

¹¹³ Idem, 77.

¹¹⁴ Idem, 134.

zijn in het jaar 1825, terwijl de titel van het hoofdstuk luidt: *Tien jaren van mijn jeugd en opvoeding 1830-1840*. Hieruit blijkt dus dat de eerste vijf levensjaren niet aan de orde worden gesteld. Wellicht heeft hij aan die eerste vijf levensjaren geen herinneringen of vindt hij die herinneringen niet noemenswaardig omdat hij twijfelt aan de authenticiteit bijvoorbeeld. Zijn eerste herinneringen zijn die aan zijn ouders. Hoewel hij zijn moeder omschrijft als ‘een zachte, zeer verstandige, brave goed ontwikkelde en wel opgevoede vrouw, die door iedereen die haar kende en bovenal door hare kinderen zeer geacht en bemind werd’¹¹⁵, is zijn vader hét voorbeeld van hoe de auteur later absoluut niet wil worden: ‘zijn knorrig humeur maakte dat wij hem op verre na niet die achting en liefde konden toedragen, welke wij voor onze goede moeder gevoelden. Tengevolge zijner theoretische opvoeding wist hij van de praktijk des levens niets; zijne ouders en ook mijne moeder hadden hem zeer verwend; in alles bediende zij hem, waardoor hij zeer hulpbehoevend geworden was en in niets zich zelve wist te helpen’.¹¹⁶ Hij besluit dan ook dat hij geheel zelfstandig door het leven wil gaan. In feite geeft de auteur zelf al onmiddellijk aan dat de beschrijving van zijn jeugdijaren dienen als een voorafschaduw van zijn latere levensfase: ‘Om mij aan den lezer bekend te maken, moet ik beginnen met geschiedenissen uit mijne jeugd, die voor den ernstigen lezer misschien onbeduidend zullen zijn, doch met mijn latere loopbaan zeer in verband staan’.¹¹⁷ De auteur is dus niet geïnteresseerd in zijn jeugdijaren op zich, maar hij kan niet om die jeugdijaren heen wanneer hij zijn latere leven wil beschrijven. Zo schrijft hij dat hij in zijn kinderjaren het meest plezier beleefde aan het timmeren, het schapenhoeden en het verrichten van allerlei boerenwerk. Dat hij dus al snel timmerman werd en later als zelfstandig ondernemer aan de slag ging in Amerika was dus niet verbazend.

Toneelspeler Rosier Faassen begint met zijn geboorte. Zijn eerste herinneringen betreffen zijn grootouders en ouders. Zo was zijn grootvader stadsbaas van Leiden in een tijd waarin de Fransen heer en meester waren van Nederland en zijn oma was een Franse wiens vader – zo weet hij uit de overleveringen – in ‘kleeding, houding en manieren, de volmaakte type van een kapper uit de vorige eeuw’¹¹⁸ was. Van moeders zijde heeft hij Duits bloed in zijn aderen vloeien. Zijn vader was in 1819 sergeant-majoor te Luik en tegelijkertijd toneelspeler. Hierover schrijft hij: ‘t Is vreemd dat het in dien tijd een sergeant-majoor veroorloofd was in ’t publiek als tooneelspeler op te treden. Maar paspoort en toneel-affiche liggen voor me, en ik copier’.¹¹⁹ Volgens Faassen was al heel vroeg duidelijk dat hij toneelspeler zou worden: ‘Ik schijn dus al heel vroeg neiging voor het tooneel te hebben gehad, wat niet te verwonderen is, als men zal weten, dat ik door mijn vader heel dikwijls

¹¹⁵ Steinigeweg, *Amerikaansche levenservaring*, 5.

¹¹⁶ Idem, 5.

¹¹⁷ Idem, 6.

¹¹⁸ Faassen, *Mijn leven*, 1.

¹¹⁹ Idem, 3.

naar de repetities werd meegenomen, tegenwoordig was bij uitvoeringen, concerten enz. enz., en dit natuurlijk invloed heeft gehad op mijne vroegtijdige toneelontwikkeling'.¹²⁰ Ook schrijft hij over zijn verlangen om daaraan deel te nemen en over zijn gevoelens van geluk wanneer hij de toneelbenodigdheden mocht regelen. Toen hij lid werd van de 'tooneel- en muziekvereniging' hadden ze eens per week een uitvoering. Het succes dat ze daarmee behalen maakt dat Faassen het besluit neemt om toneelspeler te worden. Later schrijft hij dat hij bij toeval toneelspeler werd. Uit het hierboven beschrevene blijkt dus dat Faassen zijn jeugdijaren aan de orde laat komen om te illustreren hoe hij is gevormd door zijn opvoeding en omgeving.

2.3 Veranderingen op het terrein van de politiek

Cornelis Steinigeweg schrijft in zijn autobiografie uitgebreid over de burgeroorlog die woedde in Amerika tijdens zijn verblijf daar in de periode 1850-1875. Dat Steinigeweg daar gedetailleerd verslag van doet, illustreert het besef unieke gebeurtenissen te hebben beleefd op het terrein van de (Amerikaanse) politiek. De auteur schrijft over de spanningen in het Congres in het jaar 1859 en de afscheiding van steeds meer zuidelijke staten van de Unie na de benoeming en verkiezing van Lincoln: 'De zuidelijken, die zagen dat hun rijk van bestuur uit was en vrezende voor het behoud hunner slaven spanden samen en scheidden zich af van de Unie, namen bezit van de daarin gelegene arsenal en fortificatiën en vormden een eigen gouvernement met Jefferson Davis als President aan het hoofd'.¹²¹ Enige dagen na de inauguratie van Lincoln in 1861, een plechtigheid die de auteur heeft bijgewoond, resulteerden de spanningen in harde confrontaties. Steinigeweg schrijft over het tekort aan troepen bij de Noordelijke staten. Het leger bestond namelijk grotendeels uit zuidelijke mankrachten die zich na het uitbreken van de oorlog al snel achter de zuidelijke staten schaalden. Het noorden trachtte een oplossing te vinden in het verwerven van vrijwilligers maar dit leverde niet genoeg strijdkrachten op. Toen moesten de verschillende districten naar evenredigheid dienstplichtigen opleveren. Dit gebeurde vaak via loting en de auteur is opgelucht dat hij steeds een gelukkig lot trof. Ook vertelt de autobiograaf over de eerste veldslag bij Bull-run in 1861 en over de wreedheden die de zuiderlijken pleegden: '(...) Kleederen van menschen die aan besmettelijke ziekten gestorven waren, werden naar het Noorden verzonden en daar verspreid. Waar men maar enigszins kon, vergiftigde men het drinkwater van het noordelijke leger en de grootste wreedheden werden door de zuidelijken gepleegd'.¹²² Tenslotte stelt Steinigeweg dat de burgeroorlog heeft geleid tot de afschaffing van de slavernij in Amerika, hoewel daar niet primair voor werd gestreden: 'Het doel van den oorlog was nooit geweest de vrijmaking der slaven, zoals men algemeen

¹²⁰ Idem, 5.

¹²¹ Steinigeweg, *Amerikaansche levenservaring*, 136.

¹²² Idem, 141.

veronderstelde; dit zou onwettig en in strijd zijn geweest met de voorwaarden waarop de Staten zich vroeger vereenigd hadden, doch men streed tegen de afscheiding en vóór het behoud van de vereniging der Staten'.¹²³

De afschaffing van de slavernij wordt ook aan de orde gesteld in de autobiografie van Jacobus Isaac Doedes. Zelf is hij lid geweest van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij. Hij schrijft: 'Ik kan mij voorstellen, dat onder de jongeren onzer tijdgenooten sommigen zouden vragen: Wélke slavernij? Of: In welk land? Er is een tijd geweest, dat in ons land geijverd en al wederom geijverd moest worden voor de afschaffing van die afschuwelijke gewoonte, slaven te bezitten, te koopen en te verkoopen, te verhandelen en te gebruiken...Ons West-Indië, hoe werden wij daar onteerd!' ¹²⁴ Hij is dan ook zeer gelukkig als de slavernij in 1862 wordt afgeschaft. Doedes maakt ook opmerkingen over andere politieke veranderingen: 'Men schreef 1843. Het was vijf jaren vóór het onstuimige revolutiejaar 1848, in Nederland onder de regeering van onzen heldhaftige Koning Willem II, die steeds aan Waterloo deed denken en van Hasselt en Leuven deed spreken. (...) In die dagen was Groen niet populair, en betoonden, om een bekend gezegde te utiliseeren, de meesten zich evenmin dankbaar jegens hem, als voldaan over hem'.¹²⁵ Ook schrijft hij later over de gebeurtenissen in het jaar 1870: 'Tot de belangrijkste jaren der negentiende eeuw zal Europa wel het jaar 1870 mogen rekenen. Parijs en Rome, behoeven mij weer te zeggen. (...) Welk een tijd beleefden wij toen! "Parijs, geheel ingesloten, namelijk door het Duitse leger. Rome ingenomen; namelijk door de Italiaanse troepen", dat was een tweetal berichten, dat ons toen in September verbaasde. Wát lag daarin en volgde daarop uit!' ¹²⁶

2.4 Veranderingen op het terrein van de ruimtelijke ordening

Met name in de autobiografie van Pieter van der Goot treffen we opmerkingen aan over veranderingen op het terrein van de ruimtelijke ordening in Amsterdam. Van der Goot betreft de stadsuitbreiding waardoor de meeste stadspoorten tot het verleden gingen behoren: 'De zes poorten, die vroeger tusschen de Muider en de Haarlemmer op den buitensingel uitliepen zijn alle verdwenen, na eerst tot barrières te zijn verlaagd en als zoodanig eenigen tijd, eerst met en later zonder hek, - het kantoortje aan de zijde werd toen hoofdzaak – een treurig bestaan te hebben voortgesleept'.¹²⁷ Hierdoor zijn de wandelroutes in de stadsomgeving verlaten en eenzaam. Zo schrijft hij: 'Wat was het vroeger hier van poort tot poort een druk vertier! Wat kon men er niet aangenaam wandelen en landelijke tooneelen aanschouwen, die men nu veel, veel verder zoeken

¹²³ Idem, 142-143.

¹²⁴ Doedes, 1843-1893, 111-112.

¹²⁵ Idem, 1-2.

¹²⁶ Idem, 198.

¹²⁷ Van der Goot, *In 't voorbijgaan*, 205.

moet!’¹²⁸ Hij meent dat men ook had kunnen besluiten om tegenover de IJ een nieuwe stad te bouwen, maar in plaats daarvan werd de Buitensingel een bouwterrein met ‘hooge huizen en zeer weinig landelijke nieuwe straten’.¹²⁹ In zijn autobiografie legt hij in gedachten de wandelroute van de Muiderpoort tot aan de Haarlemmerpoort, via de Weesperpoort, de Utrechtsche poort, Weteringpoort, Leidsche poort, Raampoort en Zaagmolenpoort nogmaals af en de lezer wordt daarin meegenomen. Alles wordt beschreven: de huizen, straten, winkels, etcetera. Ook de omgeving buiten de poorten, en de veranderingen die daar hebben plaatsgevonden, worden beschreven. Het volgende is een illustratie van hoeveel er volgens de auteur is veranderd:

De oud-Amsterdammer, als hij tegenwoordig de (Willems)poort uittreedt, is niet meer bij de machte te midden van al het nieuwe, dat hij hier ziet (...) nog ook maar eenigszins de plaats aan te wijzen waar het oude gestaan heeft. Maar sluit hij de oogen even, dan gaat het wel. (...) Dat alles was eenmaal. Maar kan de oud-Amsterdammer- als hij nu plotseling de oogen weer opent, nog iets herkennen? Het stations-gebouw is verdwenen, de spoor verlengd (...) en de weg naar den Hoogendijk loopt onder de viaduct door, waar ze den naam van Spaarndammerstraat heeft aangenomen.¹³⁰

Zo worden meer veranderingen die zich hebben voorgedaan, opgesomd.

Ook in de autobiografie van Jan van 't Lindenhout treffen we hier korte opmerkingen over. Zo schrijft hij: ‘Natuurlijk stonden er huizen, want een dorp zonder huizen zal er nog moeten komen. In mijn kindsche jaren waren het bijna alle boerenhoeven. De tijd der oude sloten, met hunne ridders en jonkvrouwen, was voorbij en die van de villa’s en schoone landhuizen nog niet aangebroken’.¹³¹ Ook komen we te weten dat er in zijn jeugd nog de wallen en grachten van vestingwerken en oude versterkingen waren bij de oude Tempel.

2.5 Volksgeloof en religie

In zijn autobiografie stelt Jan van 't Lindenhout het bijgeloof in zijn dorpje Beuningen aan de orde. Er wordt niet zozeer ingegaan op veranderingen op dat terrein, maar hij besteedt eerder aandacht aan de eeuwenoude bijgeloven die de Beuningers erop na hielden. Van 't Lindenhout meent dat er nergens zoveel spoken rondwaarden als in zijn dorp, maar dat ze al verhuisden toen de auteur nog een jongen was. Zo waren er de heksen en de verschijning der witte gedaanten. Beuningers waren echter meer angstig voor de weerwolf. De auteur schrijft: ‘Hij had het vermogen om zich nu eens zichtbaar, dan weder onzichtbaar te kunnen maken. Soms gebeurde het dat eenige personen te

¹²⁸ Idem, 198.

¹²⁹ Idem, 197.

¹³⁰ Idem, 221-224.

¹³¹ Van 't Lindenhout, *Bladzijden uit mijn leven*, 37.

zamen des avonds laat of des nachts denzelfden weg gingen, en dat een of meer hunner hem zagen en de anderen er niets van merkten. (...) Zijn gedaante was die van een ontzaglijk grooten, zwarten hond, met dikke pooten. Hij had een groote, vurige oogen en een korten staart'.¹³² Ook waren er de dwaallichten waarin men de geest van een gestorven, niet gedoopte baby meende te zien. De auteur meent dat men tegenwoordig weet dat die dwaallichtjes "gasstoffen" zijn. Het bijgeloof bleef niet beperkt tot geestesverschijningen of spookplekken: de mensen geloofden namelijk ook in voortekenen van een sterftegeval. Hierbij kun je denken aan het geschreeuw van een kleine uil op het dak van een woning, een huilende hond of het geluid van een ekster. Tot slot meent de auteur dat: 'In al die geestelijke gewaarwordingen is een groote neiging te bespeuren tot het doordringen in de onzekere toekomst. Op mijn dorp wilde men zoo gaarne den dikken sluier, dien de Voorzienigheid voor de toekomst heeft gehangen, opgelicht zien, en daarom deed men al het mogelijke, om alle verschijnselen, die eenigszins bevrediging aan die begeerte schenen te beloven, nauwkeurig na te gaan, en werden ze met de grootste lichtgeloovigheid aangenomen'.¹³³

2.6 Conclusie

In de inleiding werd de vraag gesteld in hoeverre sprake is van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1890-1900 in Nederland. Mijn verwachting was dat de geselecteerde autobiografieën door de vele sociaal-maatschappelijke en economische veranderingen in de samenleving, sterk gekleurd zijn door modern historisch besef en nostalgie. In de eerste paragraaf hebben we geconstateerd dat uiteenlopende motieven kunnen schuilgaan achter autobiografieën. Hoewel in de geselecteerde autobiografieën vaak een uiteenzetting van de argumenten ontbrak heb ik toch getracht om hierover met behulp van inhoudsanalyse uitspraken te doen. Zo treffen we in de autobiografie van Pieter van der Goot hele passages aan waaruit blijkt dat zijn herinneringen aan verloren jaren hem hebben bewogen om naar de pen te grijpen. Hierin speelt het modern historisch besef dus een belangrijke rol. De autobiografie van de self-made-man Cornelus Steinigeweg is een exempel voor jonge migranten, maar in zijn autobiografie wordt wel geschreven over de Amerikaanse burgeroorlog, waaruit blijkt dat de auteur zich bewust was ooggetuige te zijn geweest van unieke gebeurtenissen. De overige autobiografieën zijn meer een oriëntatie op de eigen persoonlijkheid en identiteit, maar ook daarin wordt het verleden steeds uitgelegd aan de lezer, bijvoorbeeld omdat de auteur beseft dat het niet meer vanzelfsprekend is en meer uitleg nodig heeft. De door de autobiografen opgemerkte veranderingen op het terrein van de ruimtelijke ordening, politiek en volksgeloof-religie dienen ook als bewijs voor het modern historisch besef in de vijf geselecteerde autobiografieën. Op basis hiervan trek ik de conclusie dat de door mij

¹³² Idem, 19-20.

¹³³ Idem, 29.

geanalyseerde autobiografieën sterk gekleurd zijn door modern historisch besef.

Wat nostalgie betreft, ben ik vooral in de autobiografieën van Pieter van der Goot en Jan van 't Lindenhout duidelijke sporen van nostalgische sentimenten tegengekomen. Dat is in die autobiografieën waarin de jeugd jaren uitvoerig aan de orde komen. In twee autobiografieën worden de jeugd jaren summier besproken en dat is in die autobiografieën waarin we kunnen opmerken dat de jeugd jaren ten dienste staan van de latere levensfasen, bijvoorbeeld ter illustratie dat bepaalde karaktereigenschappen of het levenslot al heel vroeg vast stonden, of om de invloed van hun jeugd op hun karaktervorming te illustreren. In één autobiografie (die van Doedes) komen de jeugd jaren helemaal niet aan bod.

3. Modern historisch besef en nostalgie in de autobiografie 1960-1970

De jaren zestig zijn de geschiedenis ingegaan als ronduit onrustige en turbulente jaren die in meerdere opzichten een breuk vormden met het verleden. Vlak na de oorlog was sprake van een geboorte-explosie. Deze babyboomers werden in de jaren zestig volwassen en zouden een belangrijke rol spelen bij het omvormen van de maatschappij.¹³⁴ In het naoorlogse Nederland was echter meer aan de hand. Allereerst werd in het verlengde van de wederopbouw tot dan toe een ongekend welvaartsniveau bereikt. Nederland werd een welvaartsstaat waarin ook de individuele mogelijkheden groeiden om te leven en werken zoals de mensen wilden. De toegenomen welvaart maakte dat de mensen luxegoederen zoals de televisie en de auto konden aanschaffen. Via de televisie drongen beelden van een onbekende wereld de huiskamer binnen en de auto vergrootte de mobilisatie van de mensen. Kortom, de deuren naar de buitenwereld werden geopend.¹³⁵ Dit vormde de basis voor de toenemende individualisering in de jaren zestig. Het verklaart ook waarom de verzuilde structuur van de maatschappij – zoals in het vorige hoofdstuk opgemerkt, werd de basis daarvoor gelegd aan het einde van de negentiende eeuw – niet langer houdbaar bleek te zijn.¹³⁶ De eenheid en samenhang in de oorlogstijd, had na de oorlog ruimte gemaakt voor een herzuiling, maar die kwam in de jaren zestig onder druk te staan. Die ontzuiling ging hand in hand met secularisering en de kerk begon haar macht en invloed te verliezen. Niet alleen het kerkelijk gezag werd aangetast: de naoorlogse generatie zette zich ook steeds meer af tegen de heersende normen en waarden. Zo begon langzaam het maatschappelijke taboe op ongehuwd samenwonen en echtscheidingen te verdwijnen en de invoering van de anticonceptiepil maakte een vrij seksueel verkeer mogelijk.¹³⁷ Er was bovendien het streven om de samenleving te veranderen, vooral door studenten. Volgens historici Dick van Lente en Bert Altena waren de eisen van jongeren ‘het recht op vrije ontplooiing, inspraak in het onderwijs en onderzoek van hun universiteiten en democratisering van de samenleving in het algemeen’.¹³⁸ Verder streden protestgroepen tegen milieuvervuiling en voor gelijke rechten voor vrouwen. Langzaam namen confrontatie en polarisatie het over van harmonie en pacificatie. Ook in de politiek was dit het geval en ook op dat terrein waren nieuwe geluiden te horen. De veranderingen in de samenlevingen vertaalden zich naar nieuwe partijen in de politiek. Democraten 66 is daar een voorbeeld van, een partij die het milieu, technologische

¹³⁴ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 254-255.

¹³⁵ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II: 1914-1980*, (Amsterdam 1986, zevende druk 2007) 300.

¹³⁶ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 256.

¹³⁷ Kossmann, *De Lage Landen*, 300.

¹³⁸ Dick van Lente en Bert Altena, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2006) 329.

innovatie en een 'humane' industriële samenleving hoog op de agenda zette.¹³⁹ Ook leidde het tot een fusie van een aantal oudere partijen. Zo besloten de confessionelen de krachten te bundelen onder het Christen-Democratische Appél (CDA).

In die tijden van snelle maatschappelijke veranderingen zijn de autobiografieën wellicht nog sterker gekleurd door modern historisch besef en nostalgie vergeleken met de eerste onderzoeksperiode. Om dit te onderzoeken zijn uit de periode 1960-1970 vijf autobiografieën geanalyseerd. Het gaat om de autobiografieën van Charlotte van Beuningen (1880-1976), Frederike Meyboom (1871-1971), Fedde Schurer (1898-1968), Nicolaas Cornelis Adrianus (Nico) Perquin (1897-1975) en Mea Verwey (1892-1978).¹⁴⁰ Hieronder worden de resultaten thematisch weergegeven. Per paragraaf zal een thema aan de orde worden gesteld en worden door de autobiografen opgemerkte veranderingen op het terrein van dat thema geïllustreerd. Het eerste thema is de motivatie om te schrijven. Het tweede thema is de jeugdijaren. Ook komen de thema's veranderingen op het terrein van de techniek, vervoer en infrastructuur, de wetgeving, beroep en politiek aan de orde. Ik besluit het hoofdstuk met een conclusie waarin ik antwoord geef op de vraag: 'In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1960-1970 in Nederland?'

3.1 De motivatie om te schrijven

Welke motieven worden in de door mij geanalyseerde autobiografieën aangedragen om een autobiografie te schrijven? In de autobiografie van de verpleegster Frederike Meyboom treffen we heel expliciet het argument aan dat volgens historica Arianne Baggerman vanaf de achttiende eeuw steeds vaker wordt genoemd, namelijk het motief om vast te leggen van welke unieke gebeurtenissen de auteur getuige is geweest. Zo schrijft Meyboom in het voorwoord van haar autobiografie *Dienend in het wit* (1968) dat ze is bezweken onder druk van mensen uit haar omgeving:

Het is bepaald niet zo, dat ik mijzelf belangrijk genoeg acht als hoofdpersoon voor een boek! Het is dan ook na vier jaar voortdurende aandringen van verschillende zijden, doch voornamelijk van hen die op het terrein van de volksgezondheid werkzaam zijn, dat ik ben gezwicht en wel voornamelijk, omdat het vastleggen van de grote veranderingen, welke op maatschappelijk gebied én op dat van de volksgezondheid

¹³⁹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 260.

¹⁴⁰ Frederike Meyboom, *Dienend in het wit. Het levensverhaal van zuster F. Meyboom door Mimi Rijpstra-Verbeek* (Amsterdam 1968); Nicolaas Cornelis Adrianus Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen* (Roermond 1969); Charlotte van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen* (Amsterdam 1970); Mea Verwey, *1 uit 7* (Amsterdam 1968); Fedde Schurer, *De beslagen spiegel. Autobiografy* (Amsterdam 1969).

hebben plaats gehad, mij nuttig voorkwam. Ik hoop dat mijn verhaal gelezen zal worden in de zin, waarin ik het bedoeld heb. Niet als een persoonlijke levensgeschiedenis, maar als een tijdsbeeld: een evolutie welke ik – zo nauw erbij betrokken – heb meegemaakt.¹⁴¹

Deze passage is typerend voor de autobiografie van Meyboom. De verpleegster schrijft verderop ook:

Het is één van de redenen geweest waarom ik bezweken ben voor de vele verzoeken (...) die herinneringen toch eens aan de publiciteit prijs te geven. Na mij – zo meende men – zou immers niemand meer weten te vertellen, hoe het in vroeger dagen in werkelijkheid gesteld was met de verpleging, met het ‘sociale aanzien’ en vooral – en dát is altijd mijn stokpaardje geweest – met de verpleegstersopleiding.¹⁴²

Ook de Rotterdamse priester en pedagoog Nicolaas Cornelis Adrianus (Nico) Perquin wijst in het voorwoord van zijn autobiografie *Herinneringen en overpeinzingen* (1969) op de veranderingen tijdens zijn leven. Hij schrijft bijvoorbeeld:

Het gaat om héél iets anders. Naar mijn mening heb ik langzamerhand het recht verkregen vrijmoedig mijn visie op de vele hedendaagse problemen te geven, voor zover ik daarmee in mijn verleden geworsteld heb en nu nog worstel. Uit dit recht volgde m.i. de plicht het te doen. Wanneer ik me niet heel sterk vergis, heb ik mijn geest en hart open kunnen houden voor het anders worden der dingen. Ik draag het verleden niet mee als een last, maar als een bron van inspiratie. (...)Het is werkelijk bestemd voor allen die de behoefte voelen om in de steeds en snel veranderende wereld om ons heen eens stil te staan en te luisteren naar datgene wat zwijgend spreekt.¹⁴³

Bij deze autobiografie speelt overigens het onderzoek naar de eigen identiteit een grotere rol dan de snel veranderende wereld. Perquin vervolgt immers: ‘Hij zal bemerken dat hij niet met een ‘andersdenkende’ te maken heeft, maar met een medemens, die tracht te begrijpen, hoe hij geworden is wie hij is, en op die manier tot klaarheid tracht te komen over zijn visie op het leven’.¹⁴⁴ Een soortgelijk motief treffen we ook aan in de autobiografie *1 uit 7* (1968) van Mea Verwey, dochter van de dichter Albert Verwey: ‘In dit boekje zal men misschien meer overpeinzingen vinden dan

¹⁴¹ Meyboom, *Dienend in het wit*, 7.

¹⁴² Idem, 10.

¹⁴³ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 7-8.

¹⁴⁴ Idem, 8.

waarnemingen en persoonsbeschrijvingen. Het is misschien ook wel een legkaart als zelfportret, maar meer nog een poging, mijn zelf van later jaren uit zijn oorsprong te verklaren'.¹⁴⁵

Bij filantroop Charlotte van Beuningen treffen het motief aan om haar autobiografie *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen* (1970) als voorbeeld te laten dienen voor haar (achter)kleinkinderen: 'Ik wilde hun in mijn eigen woorden laten weten wat mijn lange, bijna negentigjarige leven mij heeft geleerd en waarvoor ik heb gestreden'.¹⁴⁶ Tenslotte, ontbreekt in de autobiografie *De beslagen spiegel* van dichter, politicus en journalist Fedde Schurer, een voorwoord, inleiding of besluit waaruit zijn motieven moeten blijken. Hij overleed overigens voordat hij zijn autobiografie had afgerond. Met behulp van inhoudsanalyse meen ik dat zijn autobiografie dient als een oriëntatie op de eigen identiteit. Een laatste opmerking lijkt mij hier gepast. Hoewel in de geselecteerde autobiografieën de motieven om te schrijven sterk kunnen verschillen, is in alle door mij geanalyseerde autobiografieën wel steeds sprake van een besef van de veranderlijkheid van dingen. De volgende woorden van Charlotte van Beuningen aan het einde van haar autobiografie, zijn hier een illustratie van:

Ik geloof niet dat er ooit tevoren in de geschiedenis zoveel, snel op elkaar volgende veranderingen hebben plaatsgegrepen als tijdens mijn leven. Ik herinner mij dat mijn grootmoeder me eens vertelde dat zij van plaats naar plaats reisde in een trekschuit of in een rijtuig. Nu vlieg ik van het ene land naar het andere in een straalvliegtuig. Als we kijken naar het technische, wetenschappelijke en medische vlak, dan is het bijna niet te geloven wat daar gebeurt: de vooruitgang is adembenemend!¹⁴⁷

Ook de volgende woorden van Nico Perquin illustreren dit besef:

Door velen wordt het leven beschouwd als iets waar de mensheid zich voor moet schamen. Ze distantiëren zich ervan en kunnen een satirische grijnslach nauwelijks onderdrukken wanneer ze het woord 'vroeger' uitspreken in zinnen als: 'Vroeger zouden ze zeker', 'vroeger was dat ondenkbaar', of ook 'tegenwoordig is dat heel gewoon'. Maar wat is dat 'tegenwoordig'? Men bedenke dat het verleden gisteren kan zijn. Wat gisteren gewaardeerd werd, kan vandaag als iets idiots beschouwd worden omdat het verleden tijd is.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Verwey, *1 uit 7*, 5.

¹⁴⁶ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 6.

¹⁴⁷ Idem, 227-228.

¹⁴⁸ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 283.

3.2 De jeugdijaren

In hoeverre komen de jeugdijaren aan de orde in de geselecteerde autobiografieën? In alle door mij geanalyseerde autobiografieën worden de jeugdijaren aan de orde gesteld. Autobiografe Mea Verwey beperkt zich zelfs tot haar jeugdherinneringen. Verwey merkt op dat het voor een volwassene een moeilijke opgave is om herinneringen aan de vroege kinderjaren te onderscheiden van authentieke herinneringen en van hetgeen men zich herinnert uit foto's en verhalen. Het maken van een onderscheid wordt, zo benadrukt Verwey, vooral bemoeilijkt omdat alles vanaf de geboorte wordt vastgelegd op foto's en omdat grootouders tegenwoordig een langer leven genieten. Hierdoor is het moeilijk te bepalen wat je eigen indrukken zijn, en wat niet. Volgens de auteur is dat niet het enige probleem: bij een tekort aan aanknopingspunten is het lastig om herinneringen te dateren. Verwey meent dat ze door associatie haar eigen herinneringen kan dateren. Haar eerste authentieke en dateerbare herinneringen zijn die aan de logeerpartijen bij haar grootmoeder in Haarlem. Toen haar grootmoeder echter in Naaldwijk kwam wonen, was het over met de logeerpartijtjes. Wel schrijft de auteur heel uitvoerig over de bouw van de woning van haar grootmoeder en met hoeveel plezier ze speelden in die woning-in-aanbouw. Ook schrijft ze uitgebreid over haar eigen ouderlijk huis, maar dat was voor hen minder 'romantisch'.¹⁴⁹ Wat de jeugdijaren voor Mea Verwey betekenen? De herinneringen aan haar jeugdijaren geven een bevrediging aan haar behoefte aan zelfspiegeling: 'Het kleine meisje en de oudere vrouw waren één en dezelfde (...). Ik liet dus toen het kind, waaruit ik geworden was, en zijn omgeving, voor mijzelf herleven'¹⁵⁰, aldus Verwey.

Ook Frederike Meyboom maakt een onderscheid tussen haar eigen authentieke herinneringen en wat zij zich herinnert van verhalen die haar zijn verteld. Zo schrijft ze:

Ik ben in 1871 in Rotterdam geboren. Het enige wat ik daaromtrent weet te vertellen – bij overlevering – is, dat een verschrikkelijk deftige, in ruisende zwarte zijde gestoken baker erop stond met mij in een rijtuig-voor-zich-alleen naar de Ned. Hervormde kerk te rijden, alwaar de doopplechtigheid zou plaats vinden. Mijn ouders en grootouders waren minder belangrijke dramatis personae en moesten zich derhalve vergenoegen met een plaatsje in een volgrijtuig.¹⁵¹

Meyboom meent dat ze wel meer duidelijke beelden in haar herinneringen heeft aan de jaren in Hellevoetsluis waar het gezin naar verhuisde: 'Ik herinner me mijn moeder als een zachte, lieve vrouw en mijn vader als een plichtsgetrouwe, strenge, zeer rechtschapen persoonlijkheid. Wij – mijn zusje en ik – mochten weinig en in vergelijking tot deze tijd...niets. Dít hóorde niet, en dát kwam

¹⁴⁹ Verwey, *1 uit 7*, 17

¹⁵⁰ Idem, 6.

¹⁵¹ Meyboom, *Dienend in het wit*, 10.

helemaal niet te pas. Een woord als 'leuk' behoorde b.v niet te voorkomen in de vocabulaire van meisjes zoals wij'.¹⁵²

Meyboom vertelt ook over haar aangename herinneringen aan de feestjes, uitjes en andere pretjes na haar schooltijd. Ze merkt op: 'Zo ging de 'eerste Jugendzeit', die nooit meer terugkomt, voorbij'.¹⁵³ Hieruit blijkt dat Meyboom zich goed bewust was van de onomkeerbaarheid van de tijd. Maar van nostalgie naar die 'eerste Jugendzeit' is geen sprake want de auteur sluit het hoofdstuk af met de opmerking: 'Al had ik genoten van de bals, de partijen, kortom van heel dat lege, oppervlakkige bestaantje, waarin alleen maar uiterlijk vertoon een rol speelt – iets wat ik mij meer en meer bewust was gaan worden – ik voelde toch wel, dat dit niet de werkelijke zin van het leven kon zijn. Wat wáren zij nutteloos, die jaren van mijn jeugd, en hóe moest ik meer reliëf aan mijn leven geven'.¹⁵⁴ Het lijkt erop dat Meyboom zelfs met een zekere minachting terugkijkt naar haar jeugdijaren. Dit blijkt overigens alleen al uit de titel: *De zorgeloze, maar weinig nuttige jaren van mijn jeugd*. De auteur laat die levensfase toch aan de orde komen om te illustreren dat haar levenslot al bij geboorte vaststond. Dit blijkt bijvoorbeeld uit haar zelfkarakterisering als 'een moeilijk kind, impulsief en onmiddellijk in vuur en vlam (...)'¹⁵⁵ waar de kostschool een oplossing voor moest zijn. Ook de volgende passage is daar een illustratie van: 'De dagen rijden zich aanéén. Zij kwamen en ze vergleden, maar ik kon er niets verstandigs mee doen. Ik zocht, ik hunkerde naar iets waaraan ik toen geen naam zou hebben kunnen geven'.¹⁵⁶ Haar wens om verpleegster te worden begint echter wanneer de auteur de verzorging van een zieke vriendin op haar neemt.

In tegenstelling tot Frederike Meyboom kijkt Charlotte van Beuningen niet met minachting terug op haar jeugdijaren. Van Beuningen begint haar levensverhaal met haar geboorte, maar haar eerste herinneringen zijn aan het koopmanshuis van haar grootouders. Ze beschrijft dit koopmanshuis heel gedetailleerd: 'Het had zo'n hoge stoep waar je aan twee kanten op kon gaan en een enorme voordeur die alleen met grote feestelijke of droevige gelegenheden werd gebruikt. Onder de stoep was een andere kleinere voordeur, waar je dagelijks in- en uitging. Er liepen twee heel lange witmarmeren gangen door het huis (...). Het huis had ook een binnenplaats waar de keuken op uit kwam. (...) Naast de keuken was een provisiekamer die er net zo uitzag als de provisiekamer van mijn grootmoeder in Den Bosch'.¹⁵⁷ Ze eindigt haar beschrijving met de opmerking dat ze nog vaak de typische lucht ruikt van de provisiekamers. Dit is een duidelijke illustratie van een nostalgisch verlangen. Ook wanneer ze verderop een beschrijving geeft van beide grootouderlijke

¹⁵² Idem, 10-11.

¹⁵³ Idem, 13.

¹⁵⁴ Idem, 14.

¹⁵⁵ Idem, 11.

¹⁵⁶ Idem, 14.

¹⁵⁷ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 7.

huizen merkt ze op dat ze nog vaak de lucht ruikt van de kamers die ‘de zaal’ worden genoemd: ‘een enigszins muffe en vochtige geur, omdat hij weinig gebruikt werd’.¹⁵⁸ Niet alleen de woningen, ook de grootouders zelf, met hun karaktereigenschappen, de verhalen die ze vertelden of het zingen bij de piano, komen aan de orde. Het lijkt alsof Van Beuningen enigszins terugverlangt naar die kinderjaren.

‘Veel bewuste herinneringen aan mijn eerste vijf levensjaren heb ik niet. Wat je je meent te herinneren is vaak afkomstig van verhalen, die later in het gezin gedaan zijn’¹⁵⁹, aldus Fedde Schurer. Ook merkt hij op dat negatieve ervaringen je beter bijblijven (Baggerman meent ook dat eerste herinneringen vaak verbonden zijn aan negatieve ervaringen¹⁶⁰). De eerste herinneringen van Schurer zijn verbonden aan het dorpje Drachten, bijvoorbeeld aan zijn ouderlijk huis. Het huis was weliswaar klein, maar de auteur herinnert het zich als een ruim, warm en veilige woning met schuilhoeken, een kelder en een achterhuis met een schaaftank.¹⁶¹ Later schrijft hij: ‘In kritieke situaties was ons huisje vaak een spelonk van Adullam, waar niet alleen raad en daad, maar ook bescherming werd gezocht’.¹⁶² Schurer vertelt uitgebreid over zijn grootouders: zijn oma die een buitenechtelijk kind had (de vader van Fedde Schurer), zijn opa die veel vertelde over zijn diensttijd en de avondvisites van zijn vader. Schurer herinnert zich ook de politieke debatten die werden gevoerd in die Drachtse jaren, waarbij de politicus Pieter Jelles Troelstra en de jonge socialist Jansonius het opnamen tegen Abraham Kuiper. Hij sluit af met de opmerking: ‘Drachten was historie geworden. Wat is het voor mij? Een achtergrond vol onverklaarbare gevoelens, eerste indrukken en doorgegeven verhalen. Toch een achtergrond die ik niet kwijtraak’.¹⁶³ Later komen de politieke verschillen meer uitvoerig aan de orde en het lijkt alsof Schurer in zijn jeugd jaren een verklaring zoekt voor zijn latere identiteit.

Nico Perquin meent dat zijn eerste duidelijke herinneringen uit enkele flitsen bestaan. ‘Deze gingen over dingen die – om zo te zeggen – uit de ‘toon’ van het normale viel. Het normale was de vanzelfsprekende veiligheid. (...) De herinneringen die ik hier opteken, zijn natuurlijk van een op zich genomen onbeduidende aard; reminiscenties zijn het van een kind’¹⁶⁴, aldus Perquin in het eerste hoofdstuk van zijn autobiografie. Zijn eerste herinneringen zijn aan die ‘tot ontwikkeling uitnodigende veiligheid’.¹⁶⁵ Hiermee heeft hij vooral zijn familie voor ogen die hij in navolging van

¹⁵⁸ Idem, 11.

¹⁵⁹ Schurer, *De beslagen spiegel*, 13.

¹⁶⁰ Baggerman, ‘De verloren tijd’, 526.

¹⁶¹ Schurer, *De beslagen spiegel*, 7.

¹⁶² Idem, 14.

¹⁶³ Idem, 18.

¹⁶⁴ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 9.

¹⁶⁵ Idem, 9.

professor Calon “een uitvalbasis en een toevluchtsoord”¹⁶⁶ noemt. De auteur vervolgt: ‘Om dit aan een voorbeeld toe te lichten: na schooltijd had ik enkele malen per week vioolles. In de winter kwam ik dan thuis in het donker, wetende dat ik ze allemaal aan tafel zou treffen en dan met alle hartelijkheid weer in de kring zou worden opgenomen. Dat was telkens een feest’.¹⁶⁷

Het lijkt er op dat ook Perquin in zijn kindertijd een verklaring zoekt voor zijn latere leven. De sociale omgeving en de opvoeding van de auteur maken dat hij kiest voor het beroep van priester. De volgende woorden zijn hier een illustratie van:

de vraag die nu rijst, ligt voor de hand. Ze is: hoe kwam een elf-jarig jongen in die omstandigheden op het idee om priester te worden? (...) Het godsdienstige was in strijd gehuld, men moest ervoor opkomen, strijdbaar zijn, een vurig aanhanger zijn etc. Dat was het eerste. Het tweede was een zekere pathetische gevoeligheid, die, naar ik hoopte, zich kon ontladen in vurige preken. (...) Op de derde plaats beschikte ik, dankzij mijn ouders, over een sterk gevoel van mededogen. (...) Dit mededogen moet mij hebben aangespoord later een beroep te kiezen waarin ik het kon uitleven. Tenslotte is deze drang (...) een dwingende kracht voor mijn beroepskeuze gebleken. En zo begon dan een nieuw levensfase.¹⁶⁸

In het volgende hoofdstuk vindt de auteur het noodzakelijk om een uitvoerige beschrijving te geven van het jezuïeteninternaat in Nijmegen, van het gebouw en de zalen, de opvoeding en de onderlinge verhoudingen. Later in zijn autobiografie blijkt dat dit dient als een basis voor zijn latere werk en (pedagogische) opvattingen.

3.3 Veranderingen op het terrein van de techniek

In twee autobiografieën treffen we uitleg aan over het conserveren van voedingsmiddelen in een tijd waarin huishoudelijke apparaten zoals diepvriezers en koelkasten ontbraken. In haar autobiografie schrijft Charlotte van Beuningen:

In die tijd bestonden er nog geen koelhuizen, diepvriezers, inmaakfabrieken, enz. om de levensmiddelen in goede conditie te bewaren. Tegen de winter werd er dus heel veel in die provisiekamer ingeslagen. Groenten werden alleen nog maar in grote Keulse potten ingemaakt, want wecken kende men nog niet. Ook boter werd in grote potten ingezouten en zo gebruikt. Aan het einde van de winter was die boter ranzig en vreselijk

¹⁶⁶ Zoals geciteerd in: Idem, 15.

¹⁶⁷ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 15.

¹⁶⁸ Idem, 20-21.

zout geworden. Eieren werden in waterglas ingemaakt want de wetenschap was nog niet zo ver dat de kippen 's winters eieren legden. Daarbij kwam ook dat de bevoorrading van de steden en dorpen lang zo vlot niet ging als nu omdat het vervoer langs de weg, per trein of per boot veel langzamer ging en 's winters vaak veel moeilijkheden ondervond. Daarom werden ook bijv. suiker, koffie, thee, alle mogelijke kruiden, krenten rozijnen en kandijkklontjes, enz. ingeslagen, alsook gedroogde appeltjes, die we zelf eerst droogden.¹⁶⁹

Mea Verwey is hier minder uitvoerig over maar ook zij meent dat voedingsmiddelen als zuurkool, snij-en herebonen en winterboter werden ingelegd in Keulse potten.¹⁷⁰

Ook de introductie van het gaslicht komt in de geselecteerde autobiografieën aan de orde. Zo schrijft Van Beuningen: 'In die tijd was er gaslicht. Eerst had je gewoon gas; dat was afschuwelijk, omdat de open gasvlam je verblindde. Tijdens mijn verblijf in Brussel werd het al iets beter. Je had toen boven aan de plafonds een soort glazen lantaarn met twee gloeikousjes. Er hingen kettingen aan waarmee je het licht aan- en uit kon trekken'.¹⁷¹ Ook bij Fedde Schurer komt dit aan de orde: 'Zolang de oorlog duurde en nog een tijdlang daarna moest ik 's avonds licht hebben van een kaarsje (...) en later van een oude carbidlamp, die volgens moeder 'de ogen brak'. Het gaslicht, dat later bij ons werd aangelegd, was een hele verbetering, maar dat had ik niet op zolder. Daar was ik toen al erg blij met een blakerlampje en er was weer petroleum in overvloed'.¹⁷²

3.4 Veranderingen op het terrein van vervoer en infrastructuur

In twee autobiografieën is er aandacht voor de fiets als een nieuw vervoersmiddel. Charlotte van Beuningen schrijft bijvoorbeeld over de eerste fietsen die in haar kindertijd kwamen: 'Ik weet ook nog dat de eerste fietsen kwamen toen wij in Baarn woonden. Ze hadden een heel hoog wiel en een heel klein wieltje erachter. De banden waren heel hard. Later kregen ze een beetje handiger model. Nog later kwamen er voor het eerst tandems. Dat vonden wij zoiets bijzonders, dat mijn ouders besloten er eentje te kopen'.¹⁷³ Verder schrijft de auteur dat een fiets een 'velocipède' genoemd diende te worden omdat het eerste als straattaal werd beschouwd. Ook in de autobiografie van Verwey komt de fiets als een nieuw vervoersmiddel even aan de orde. De auteur schrijft dat er in haar kindertijd al fietsen waren, maar dat zij er nog geen beschikten. Die kregen zij pas toen ze hadden geleerd hoe te fietsen. Bij haar heeft het lang geduurd eer ze kon fietsen: 'De huidige kinderen, die met vijf jaar al op een fietsje stappen en wegrijden, na zich eerst op een autopod

¹⁶⁹ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 7-8.

¹⁷⁰ Verwey, *1 uit 7*, 59.

¹⁷¹ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 16.

¹⁷² Schurer, *De beslagen spiegel*, 47.

¹⁷³ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 14.

bekwaamd te hebben, kunnen zich dat niet voorstellen'.¹⁷⁴

Nog meer aandacht wordt in de autobiografieën (met uitzondering van die van Nico Perquin) besteed aan de infrastructuur in die vroegere tijden. Opmerkingen hierover zijn overigens sterk verbonden met de plaatsen waar de auteurs leven. Zo schrijft Mea Verwey over de introductie van de elektrische tram en welk een verbetering dat betekende:

De stoomtram, die zesenvijftig bochten maakte, om alle door 'De Klei' en tussen Rijnsburg en Oegstgeest uitgestrooide boerderijen te kunnen aandoen, reed maar eens in de twee uur, dus was het zaak hem niet te missen. (...) Bij de aanleg van de baan voor de elektrische tram werden de meeste bochten uit het traject verwijderd, evenals de lange banken uit de wagens, de looptijd werd tot bijna de helft teruggebracht, het aantal diensten meer dan verdubbeld. Maar van deze verbeteringen profiteerden als schoolkinderen alleen de broers nog. Wij meisjes waren al onze Leidse jaren met de gebrekkige verbinding opgescheept (...).¹⁷⁵

Frederike Meyboom beschrijft hetzelfde voor Hellevoetsluis:

Het Hellevoetsluis uit die dagen was slechts met het vasteland verbonden door middel van een boot, welke een dienst op Rotterdam onderhield. Als het erg mistte of heel slecht weer was, ging de boot helemaal niet, en zo kon het best gebeuren dat een met veel zorg op touw gezet kinderpartijtje in het water viel, omdat alle versnaperingen, in Rotterdam besteld, niet op tijd in Hellevoetsluis aangekomen waren. De reden daarvan was dat de boot te laat, of in het geheel niet, vertrokken was.¹⁷⁶

Fedde Schurer schrijft over de verbinding tussen Lemmer en Amsterdam: 'Lemmer had trouwens altijd al een bijzondere relatie met Amsterdam door de oude nachtboot, die 's avonds om twaalf uur zee koos, en de tramboot (salonboot), die 's nachts om twaalf uur zee koos. Je was bij zo'n nachtreis vijf uren op het water, die door de meeste reizigers, als er plaats was om te liggen, slapend werden doorgebracht'.¹⁷⁷ Tenslotte beschrijft Charlotte van Beuningen een trein in India: 'We moesten dagen en nachten in deze trein doorbrengen, die nog niet van airconditioning voorzien was! De locomotieven werden met kolen gestookt. Om een beetje koelte in de compartimenten te krijgen, werden bij sommige stations grote ijsblokken binnen gebracht die in een stalen bak werden gelegd.

¹⁷⁴ Verwey, *1 uit 7*, 87.

¹⁷⁵ Idem, 108.

¹⁷⁶ Meyboom, *Dienend in het wit*, 11.

¹⁷⁷ Schurer, *De beslagen spiegel*, 85.

Dit smolt dan en vermengde zich met het binnenwaaierende roet van de trein, zodat er zwarte rivieren onder onze voeten ontstonden. 's Avonds zagen wij er pikzwart uit (...).¹⁷⁸

3.5 Veranderingen op het gebied van wetgeving (sociale verbeteringen)

In twee autobiografieën komen veranderingen in de wetgeving aan de orde. Charlotte van Beuningen en haar echtgenoot houden zich veel bezig met filantropisch werk. Wanneer zij in dat kader een bejaardenhuis bezoeken, zijn ze geschokt door de toestanden daar:

Het was werkelijk erbarmelijk zoals bejaarden het in die dagen hadden. Op 1 november ging de kachel pas aan en op 1 maart ging hij weer uit. (...) Eindelijk kwam het ter ore van B. en W. die voor het eerst zich eens van de toestand kwamen vergewissen. Sindsdien begon de stad allerlei verbeteringen aan te brengen. (...) Er werd in die tijd door de staat of de stad een minimum aan sociaal werk uitgegeven. De sociale wetgeving en de daaraan verbonden sociale voorzieningen stonden nog in hun kinderschoenen. Veel sociaal werk kwam tot stand door particulier initiatief.¹⁷⁹

Fedde Schurer verbaast zich over de snelheid waarmee veranderingen tot stand kunnen komen:

Mijn hart was verdeeld. Het was immers opmerkelijk hoe de regenten van gister op vandaag plotseling een andere taal leken te spreken. Alle dingen die altijd onmogelijk waren geweest en de ondergang van het maatschappelijk bestel zouden hebben betekend, waren nu plotseling de hoogste wijsheid geworden. Onder het kabinet-Aalberse vielen de sociale verbeteringen als manna uit de lucht. Loonsverhoging, vrije zaterdagmiddag, ouderdomszorg en al die dingen, die wij hadden leren zien als 'socialistische leuzen om het volk op te zwepen' kwamen tot stand 'in overeenstemming met de polsslag van de tijd', zoals de troonrede zei. Kortgeleden was een motie van Schaper tot invoering van de tien-urige werkdag als irreëel door de Kamermeerderheid afgewezen; nu kwam onder algemeen gejuich zo maar de acht-urige werkdag.¹⁸⁰

Schurer vertelt ook uitgebreid over de taalstrijd en over zijn rol bij die strijd. Het Fries werd zoveel mogelijk uit het openbaar geweerd omdat het werd beschouwd als een taal voor de sociale onderlaag terwijl het Nederlands door de elite werd gesproken. In oktober 1951 moest de veearts Sjirk Franses van der Burg vanwege een verkeersdelict voor het kantongerecht in Heerenveen

¹⁷⁸ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 123.

¹⁷⁹ Idem, 28.

¹⁸⁰ Schurer, *De beslagen spiegel*, 46.

verschijnen. Van der Burg wenste zich in het Fries te verdedigen, terwijl de kantonrechter weigerde het Fries te verstaan. Naar aanleiding van dit incident schreef Schurer een artikel in de Heerenveense koerier, waarin hij felle kritiek uitte op de rechterlijke macht die, zo benadrukt Schurer, weigerde het Fries als een Nederlandse taal te behandelen.¹⁸¹ Vanwege zijn kritiek moest Schurer zelf voor de rechter verschijnen. De belangstelling voor de zitting was groot, maar doordat Schurer in een kleine zaal werd berecht, werden de bezoekers niet toegelaten. Voor het gerechtsgebouw verzamelde zich een woedende menigte en om die uiteen te drijven werd de politie ingeschakeld. De gemoederen liepen zo hoog op dat er hevige rellen uitbraken, de zogenaamde Knuppelvrijdag. De Nederlandse overheid schrok zo van deze gebeurtenissen dat de wet-Donker (1956) het spreken van het Fries in de rechtszaal goedkeurde en de wet-Cals (1955) het Fries in het lager onderwijs toestond.

Ook Frederike Meyboom besteedt aandacht aan veranderingen in de wetgeving. Omdat deze wetswijzigingen haar beroep betreffen komen die hieronder aan de orde.

3.6 Beroep

In de door mij geanalyseerde autobiografieën schrijven de auteurs ook over veranderingen op het terrein van hun beroep. Vooral in de autobiografie van Frederike Meyboom treffen we hierover opmerkingen aan. Dit is niet zo opmerkelijk, aangezien de auteur veranderingen in haar vakgebied van heel dichtbij heeft meegemaakt én er zelfs heel actief aan heeft bijgedragen. In haar autobiografie vertelt Meyboom veel over het verpleegstersbestaan rond de eeuwwisseling: 'De behuizing van de verpleegsters meer dan slecht, de werktijden lang en zwaar, het eten en de hygiënische toestanden, dat alles liet nog veel te wensen over'.¹⁸² Vooral over de hygiënische toestanden in die tijd is Meyboom niet te spreken.

Gedurende haar hele leven heeft Meyboom dus strijd gevoerd voor het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden van verpleegsters en het verbeteren van de opleiding. Sinds de wantoestanden in ziekenhuizen, de slechte sociale omstandigheden van verplegenden en het belang van een goede opleiding onder de aandacht werden gebracht, is er volgens de auteur veel veranderd op het gebied van werkuren, materiële verzorging, salariering, premievrije pensioen, etc. 'Slechts de opleiding staat op wankelende benen. In theorie is zij wel vastgelegd, maar in de praktijk ontbreekt een vaste vorm. Misschien dat, in het licht van het verleden, men voor de toekomst de juiste weg zal kunnen vinden (...). Men is zich altijd wel bewust geweest, dat er veranderingen moesten komen, maar die veranderingen zijn helaas steeds 'lapwerk' gebleven. In feite had er 'vernieuwing' moeten zijn'¹⁸³, aldus Meyboom. De auteur besteedt vervolgens aandacht aan veranderingen op het gebied van

¹⁸¹ Idem, 140.

¹⁸² Meyboom, *Dienend in het wit*, 33.

¹⁸³ Idem, 134.

wettelijke bescherming en regeling, de werkloosheid onder verpleegsters, de verkorte arbeidstijd, en persoonlijkheidsvorming. Ze eindigt haar autobiografie met de opmerking:

Het is thans zo ver: na een halve eeuw van moeizame strijd heeft beter inzicht mogen zegevieren. Voorwaar: een spoedige bevalling! Het stemt mij tot grote vreugde, het nog te mogen beleven, dat men, waar het 'onze' zaak betreft, 'on the move' is; dat het legertje van promotors en voorstanders van 'vernieuwing in de opleiding' nog steeds in opmars is, onversaagd afgaand op een lichtend doel. Dat er een frisse wind waait door alles wat muf, verouderd en niet-meer-passen in deze tijd beschouwd dient te worden.¹⁸⁴

Evenals Frederike Meyboom schrijft ook de priester en pedagoog Nicolaas Cornelis Adrianus Perquin over veranderingen in zijn vakgebied. Perquin was weliswaar priester, maar verderop in zijn autobiografie treedt steeds meer zijn identiteit als pedagoog op de voorgrond. Zo zet hij zich in om de pedagogiek los te maken van de katholieke doctrine, en hoewel zijn ideeën aanvankelijk als gevaarlijk worden gezien, leiden ze geleidelijk tot veranderingen in de katholieke wereld. Wanneer hij wordt benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de pedagogiek streeft hij ernaar om de didactiek en de sociale pedagogiek als een volwaardige wetenschap te laten gelden.

3.7 Opvoeding-onderwijs

Deze paragraaf gaat over door de autobiografen opgemerkte veranderingen op het terrein van opvoeding en onderwijs, twee thema's die nauw met elkaar samenhangen en derhalve zijn samengebracht. Zowel Charlotte van Beuningen als Frederike Meyboom schrijven niet zozeer over veranderingen, maar geven eerder een beschrijving van de kostscholen voor meisjes waar ze leerden een goedgemanierde jonge dame te worden. Zo schrijft van Beuningen:

Toen ik 17 jaar was, werd ik naar een Brusselse kostschool gestuurd, een z.g. finishing school, om verder te leren, maar vooral om manieren te leren en hoe een jongedame zich moet gedragen. (...) wij leerden hoe je je als jong meisje altijd bescheiden moest gedragen, hoe je een kamer binnen moest komen en je gastvrouw begroeten en hoe je je op straat moet gedragen als je een bekende tegenkwam. Voor een oude dame bijv. moest je minzaam glimlachend een buiging maken, voor een oude heer alleen een

¹⁸⁴ Idem, 154-155.

eerbiedige hoofdbuiging, maar als je een jongeman ontmoette, moest je zedig je ogen neerslaan en je hoofd een weinig afwenden.¹⁸⁵

Een soortgelijke omschrijving van de kostscholen voor meisjes treffen we ook aan in de autobiografie van Meyboom:

Mijn ouders wisten geen andere oplossing te bedenken dan mij naar kostschool te sturen, waar men van mij een 'model' jongedame zou weten te maken. Dáár zorgden de 'Anstandsstunden' wel voor, gedurende welke je leerde hoe je gracieus in en uit een rijtuig moest stappen, hoe je moest gaan zitten en op welke wijze een salon binnen te schrijden. Je leerde alle nuances van het hoffelijk buigen; het maakte immers een enorm verschil of je een oude of een jonge dame, een oude of een jonge heer begroette!¹⁸⁶

In de autobiografie van Perquin schrijft de auteur, zoals reeds is opgemerkt, heel uitgebreid over het jezuïeteninternaat in Nijmegen. Hoewel er later veel verbeteringen tot stand zijn gekomen, was de situatie rond 1908 bepaald niet goed en de auteur heeft er dan ook negatieve herinneringen aan overgehouden. Zo schrijft hij over de lelijkheid en de eenvoudigheid van het gebouw, de lawaaierige zalen, lelijke recreatiezalen en over vele andere minpunten. De kleine cour (de afdeling voor jongens in de leeftijd van twaalf en dertien jaar) brengt hij in verband met een gebrekkige opvoeding, slechte onderlinge verhoudingen, onhygiënische toestanden en de oproeren. De auteur is vooral niet te spreken over de straffen die werden gegeven en die werden maar al te vaak gegeven: 'Bij dit alles houde men er rekening mee, dat al deze verschillende bezigheden telkens weer aanleiding gaven tot straf (...).Vandaar ook dat ieder ogenblik het woord weerklonk: 'Ga maar naar de strafstudie'. Nu begrijpt men misschien ook, hoe een jongen van elf jaar van de veronderstelling kon uitgaan dat hij wel straf zou hebben en alvast in de studiezaal ging zitten, om de toon van de paters door boete tot bedaren te brengen'.¹⁸⁷ Op de midden cour (de afdeling voor jongens in de leeftijd van veertien tot zestien jaar) was de situatie al iets beter, maar ook daar kwamen nog vaak opstanden en conflicten voor. Dit veranderde pas op de grote cour (de afdeling voor jongens in de leeftijd van zeventien jaar en ouder) en dan zijn ook de onderlinge verhoudingen aangenamer. Zoals gezegd, meent de auteur dat er later wel veel veranderingen tot stand kwamen. Het gebouw werd aantrekkelijker en er kwamen allerlei creatieve ondernemingen wat het verblijf aangenamer maakten. Ook zijn verblijf in het noviciaat en de harde praktijken daar worden aan de orde gesteld.

Vooraf na de Tweede Wereldoorlog streeft Perquin, in zijn nieuwe functie als directeur van

¹⁸⁵ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor mijn kleinkinderen*, 15- 16.

¹⁸⁶ Meyboom, *Dienend in het wit*, 11-12.

¹⁸⁷ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 26.

het Canisiuscollege, naar een verandering van de oude praktijken in het Canisius. De autobiograaf meent dat de oorlogservaringen van de jongeren een terugkeer naar het oude belemmeren. Hierover schrijft hij:

Het College was dusdanig verwoest en met voortvarendheid begon men aan de herstelwerkzaamheden. De kans om ingrijpende vernieuwingen aan te brengen liet men echter onbenut. Dit was een symbool. Het ging om het weer terugvallen op het vroegere bestaan. Zojuist was Hitler overwonnen en dat feit betekende de overwinning van de democratie. Het autoritaire systeem had afgedaan. Welnu, dit systeem handhaafde men in Canisius onverkort. Er speelde zich echter iets veel ergers af. De jongens die nu op het College vertoefden, hadden veelal een persoonlijke geschiedenis achter de rug en daar trok men zich niets van aan.¹⁸⁸

3.8 Veranderingen op het terrein van de politiek

3.8.1 Politieke verschillen

In de geselecteerde autobiografieën wordt ook aandacht besteed aan de verschillen tussen politieke bewegingen in de samenleving. Zo schrijft Mea Verwey dat ze zich nog goed de kroningsfeesten van koningin Wilhelmina weet te herinneren:

Ik was pas kort op school – het schooljaar ging in met mei – en ik deed nog niet mee aan optochten en spelen voor de hogere klassen, maar het kijken was al feest genoeg, in die stralende dagen van begin september 1898. Met twee feiten kwam ik in Noordwijk voor het eerst in aanraking: dat er lieden bestonden, die de naam ‘socialen’ droegen, en dat mijn vader anders was dan de meesten. Enkele Noordwijkers nl. zongen: ‘Weg met de sócialen, leve de koningin, Oranje boven! Oranje boven! Leve de Koningin!’¹⁸⁹

Ook Fedde Schurer schrijft daarover:

De jongens waarmee ik speelde op de helling gingen naar de openbare school; onze beste burens, de gezette, goedige buurvrouw Lammigje, die van God noch zijn gebod iets wist, de trouwe en hulpvaardige buurman Jan Wind, die bovendien nog een grote socialist was, hoe kon ik hen plaatsen. (...) Dan waren er ook nog roomsen, die op hun kerk de hoogste toren van Lemmer hadden, met een lopende klok er in, maar die mij niets op de mouw spelden; hun paapse mis was een vervloekte afgoderij en ze wilden

¹⁸⁸ Idem, 146-147.

¹⁸⁹ Verwey, 1 uit 7, 36.

niets liever dan ons weer op de brandstapel brengen. (...)Wat de hervormden betreft was het niet zo overzichtelijk. Ze gingen bij ons op school, maar met hun kerk was het een en ander niet in orde, dat was duidelijk. (...) Toch moest je in het gewone leven maar doen alsof deze verschillen niet bestonden.¹⁹⁰

De auteur vervolgt: 'Van politieke verschillen wist ik toen nog niet, daar werd thuis ook niet over gesproken, al lag het voor de hand dat de socialisten oproer wilden maken en alles samen delen'.¹⁹¹ Verderop in zijn autobiografie merkt de auteur op dat hij zich min of meer kan vinden in nieuwe ideeën uit die tijd: 'Maar drie dingen waren er die mij als sociaal-politieke doelstellingen rechtvaardig leken en waard om ervoor te strijden: geheelonthouding, algemeen kiesrecht en staatspensioen'.¹⁹²

3.8.2 Oorlog

Oorlog is een thema dat in de geselecteerde autobiografieën, met uitzondering van de autobiografie van Mea Verwey, uitvoerig wordt beschreven. In mijn optiek illustreert dit het besef unieke tijden te hebben beleefd die beschreven dienen te worden. Niet alleen de Tweede Wereldoorlog, waarbij Nederland nauw betrokken raakte wordt uitvoerig aan de orde gesteld, maar ook de Eerste Wereldoorlog, de Boerenoorlog en zelfs de Japans-Russische oorlog. Wat die laatste oorlog betreft, schrijft Nico Perquin dat de horizon van de mensen in die tijd niet alleen beperkt was tot Nederland, wat tegenwoordig wel eens wordt beweert, maar dat ook gebeurtenissen buiten Nederland de aandacht trokken.¹⁹³ Zij speelden het als kinderen na. Nog meer aandacht is er voor de Boerenoorlog. De auteur verbaast zich erover hoezeer Nederland de zijde koos van de Boeren: 'Iets tegen de Boeren zeggen, wat overigens niet voorkwam, zou levensgevaarlijk geweest zijn, terwijl het nu bijna omgekeerd is. Het behoeft nauwelijks betoogd te worden dat de mensen toen a priori de zijde kozen van de verdedigers van der oude rechten, met name van het koningsschap'.¹⁹⁴ In de autobiografieën wordt ook uitvoerig stil gestaan bij de Eerste Wereldoorlog. Fedde Schurer verafschuwt de neutrale houding van de Nederlandse overheid. Hoewel Nederland zich niet wenste te bemoeien met de oorlog, waren de meningen in Nederland wel verdeeld: sommigen sympathiseerden met Duitsland, terwijl anderen de zijde van de Britten en de Fransen kozen. Ook Perquin schrijft over tegenstellingen in het internaat waar hij verbleef, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog: 'De enige tegenstelling die er sinds 1914 was, werd veroorzaakt door de oorlog. De ene groep was pro-Duits, de andere pro-Frans. De pro-Duitsers waren eigenlijk niet anti-Frans, maar anti-Engels. We hadden de Boerenoorlog nog

¹⁹⁰ Schurer, *De beslagen spiegel*, 25.

¹⁹¹ Idem, 24-25.

¹⁹² Idem, 31.

¹⁹³ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 19.

¹⁹⁴ Idem, 20.

niet vergeten'.¹⁹⁵

Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog volgt voor de familie van Beuningen een hele drukke tijd en dit wordt heel uitvoerig beschreven. Zo komen we te weten dat er allerlei comités werden opgericht die zich onder meer inzetten voor de belangen van hulpzoekenden, hoe moeilijk het was om aan voedsel te komen en dat er Belgische vluchtelingen kwamen. 'Er gebeurde van alles in die tijd'¹⁹⁶, aldus Van Beuningen. De auteur vervolgt: 'Het was de eerste keer dat ik met honger in oorlogstijd kennis maakte. Natuurlijk bevroedde ik toen niet dat wij tijdens de tweede wereldoorlog in ons land ook zo'n honger zouden kennen'.¹⁹⁷ Wanneer zij na de oorlog Londen bezoekt, staat ze verstelt van de veranderingen daar: negerbands in restaurants die muziek maken en erbij dansen en opgemaakte en getatoeëerde vrouwen. 'Als ik ooit bij mijn moeder thuisgekomen was met geverfde lippen en rode nagels, had zij mij het huis uitgestuurd, want in mijn tijd waren het alleen de prostituees en straatmeiden die zich opmaakten'¹⁹⁸, aldus de auteur. Dan vervolgt ze:

Tegenwoordig zijn de grenzen weggefallen. Wij waren in onze jeugd ook geen engelen, maar wij wisten toch heel goed wanneer je over de streep ging, en dat werd toch altijd als een schande beschouwd. De openbare mening was toch in ieder geval voor trouw in het huwelijk. Ondeugden werden bij hun naam genoemd en afgekeurd. Maar nu in onze tijd, nu technisch bijna alles mogelijk is en de jeugd juist meer dan ooit behoefte heeft aan onuitwisbare normen, laat de maatschappij hen in de steek door de te doen alsof alles door de beugel kan. Een houding die minder voorkomt uit naastenliefde en verdraagzaamheid dan uit onverschilligheid en uit het feit dat de oudere generatie zich schuldig voelt. En terecht, want mensenkinderen die supersonische vliegtuigen of raketten naar de maan moeten besturen, hebben een veel sterker ontwikkeld normbesef nodig dan hun voorvaders, die aan het roer van een trekschuit stonden.¹⁹⁹

Van Beuningen merkt dit weliswaar op wanneer het nog gaat over de naslepen van de Eerste Wereldoorlog, maar het is een uitspraak die vooral betrekking heeft op de tijd waarin ze haar autobiografie schreef. Dit blijkt wanneer ze aan het einde van haar autobiografie haar spijt betuigt voor de wereld en de mentaliteit die haar generatie heeft gecreëerd.

Uiteraard komt de Tweede Wereldoorlog nog uitgebreider dan de Eerste Wereldoorlog aan de orde. Nico Perquin schrijft over de omstandigheden waarin Hitler steeds machtiger werd:

¹⁹⁵ Idem, 31.

¹⁹⁶ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor mijn kleinkinderen*, 30.

¹⁹⁷ Idem, 32

¹⁹⁸ Idem, 33.

¹⁹⁹ Idem, 33.

Het was 1930, en de werkeloosheid nam in ontstellende mate toe. (...) Tegelijkertijd begonnen de nazi's zich steeds meer te roeren. Hitler brulde ook in Munster zo hard hij kon. De zalen waarin hij sprak, waren echter gesloten voor honden en Joden, dus ook voor mij. Ik walgde echter van deze mentaliteit, die zoiets minderwaardigs mogelijk maakte. Steeds meer werd het volk opgeruid en het was nu al te voorzien dat het tot een uitbarsting moest komen.²⁰⁰

Toen het tot een uitbarsting kwam verbleef de auteur in Nederlands-Indië om daar een Jezuïetencollege te leiden. In zijn autobiografie vertelt de auteur dus vooral over de gevolgen van de oorlog in Indonesië. Zo schrijft hij bijvoorbeeld over de voelbare spanningen, de uiteindelijke bezetting door de Japanners en de wreedheden die werden begaan. Later was de auteur geïnterneerd, zoals alle Europeanen die zich daar bevonden, en maakte vreselijke toestanden mee, eerst in Adek en toen in Bandoeng:

Het regime dat daar (Adek) heerste, was van een gevangenis. Dit betekende dat we door Javaanse agenten bewaakt werden en behandeld als echte gevangenen. In zekere zin was dat niet zo erg, omdat we de eerste tijd het eten kregen dat in de Nederlandse tijd aan de gevangenen werden verstrekt. Dit zou later anders worden, toen wij in Bandoeng in het 15^e bataljon neergepoot werden. Toen leek het alsof de Jappen ons langzaam maar zeker op een hongersdood wilden voorbereiden.²⁰¹

Toen de oorlog voorbij was en Perquin kon terugkeren naar Nederland was dat dan ook een opluchting.

'Die dag wist ik het zeker: er komt oorlog'²⁰², aldus Fedde Schurer. Ook Schurer schrijft uitgebreid over de oorlogstoestanden. De auteur meent dat de Duitse inval geheel onverwachts gebeurde en dat vooral op het uitwijken van de koningin en haar ministers naar Engeland met veel verontwaardiging werd gereageerd. Ook het leven tijdens de bezetting en de Hongerwinter komen aan de orde:

geen licht, geen vuur en éénmaal per dag de tocht naar de keukens om een pollepel vol onherkenbaar eten; de geur van suikerbieten zal ik mijn hele leven in mijn neus houden. (...) Er reden toen geen vuilniswagens meer; in een paar dagen leek ons mooie Amsterdam op een Oosterse stad, waar de afval in hopen op de trottoirs lag. De

²⁰⁰ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 91.

²⁰¹ Idem, 128.

²⁰² Schurer, *De beslagen spiegel*, 107.

dysenterie woedde overal (...). Je leerde leven met het gevaar, met de dreiging, met de ziekte, met de doden. Een dode was nu heel wat anders dan in vreedestijd. Een lijk op een kar, bedekt met een stuk papier, onderweg naar de Zuiderkerk, waar ze in rijen naast elkaar lagen, hoorde bij het beeld van de dag.²⁰³

Dan beschrijft Schurer de bevrijding: dat de Engelse bevrijders uit vliegtuigen voedsel dropten, hoe de familie Schurer begon te schreeuwen en huilen, hoe de oranjegekte lossloeg na de bekendmaking van de capitulatie van het Duitse leger. De auteur meent dat pas na de oorlog, toen men geconfronteerd werd met de eerste foto's uit de concentratiekampen, een besef kwam van de gruwelijkheden die de joden hadden moeten ondergaan.

Wanneer Fedde Schurer na de oorlog terugkeert naar Friesland merkt hij op dat het naoorlogse Friesland enorm is veranderd, en dat hij dingen alleen van een afstand had kunnen beleven: 'Terug naar Friesland, dat betekent weer terug naar huis. Maar je vindt na zestien jaar niet hetzelfde terug als dat je achterliet. (...) Friesland: de oorlog was afgelopen en wij waren terug. Maar de littekens van die oorlog waren overal te zien. Om te beginnen al in de woningnood. (...) Maar ook geestelijk, politiek en cultureel was er heel wat gebeurd'.²⁰⁴ Daarnaast was Friesland tijdens de bezetting een toevluchtsoord voor vele joden en studenten geworden en werd daar volop verzet gevoerd. Schurer schrijft verder:

Ik kan niet aan de indruk ontkomen, dat dit volk een stap naar de volwassenheid had gedaan. Het had minder last van zijn gevoel van plattelands-minderwaardigheid tegenover de stad en het Westen. De regio ontdekte zichzelf als een volwaardig deel van Nederland en het militair gezag (...). Men begon in te zien dat minachting voor de taal in wezen minachting was voor het volk, dat die minachting niet speciaal verdiende. Dit hing samen met het overal versterkte democratisch besef, dat gegroeid was in de illegaliteit.²⁰⁵

Ook Charlotte van Beuningen wijdt een hoofdstuk aan de oorlogsjaren en de oorlogstoestanden. Gedurende die jaren krijgt de auteur zelf meerdere malen te maken met inkwartiering door Duitse officieren. De auteur schrijft over een concentratiekamp in het bos (kamp Vught) en over de sociale toestanden die daar heersen: 'Door de arbeiders die daar werk verrichtten, kwam nieuws over de vreselijke toestanden in het kamp. Het water was zó slecht dat er heel veel dysenterie en andere ziekte voorkwamen. Er was niets aanwezig: geen verbandmiddelen, geen medicijnen, geen

²⁰³ Idem, 113.

²⁰⁴ Idem, 122.

²⁰⁵ Idem, 127.

versterkende middelen. Het eten was zó onvoldoende dat velen stierven van de honger'.²⁰⁶ Als gevolg hiervan besluit ze te zorgen voor medicijnen en voedselvoorzieningen voor de gevangenen van Kamp Vught. Vanuit het hele land worden hier bijdragen aan geleverd. De auteur staat verstelt van wat de mensen in tijden van (voedsel)schaarste stuurden. Dit geeft haar hoop voor de toekomst. Wanneer Van Beuningen in het volgende hoofdstuk een beschrijving geeft van de naoorlogse situatie merkt zij op dat er eigenlijk weinig is veranderd:

Al die tijd dat wij op de bevrijding van ons hele land hadden gewacht, hadden wij niets anders verwacht dan dat de geest van eenheid en samenwerking van de bezetting zou voortduren. Maar de tegenstellingen die reeds onder het Militair Gezag tot uiting kwamen toonden wel aan, dat er van eenheid in ons volk geen sprake was. Daaruit bleek dat wij wel konden samenwerken tegen een gemeenschappelijke vijand, maar dat ons een positief nationaal doel ontbrak. Een stemming van bitterheid en teleurstelling had zich van de meeste Europese landen meester gemaakt en klassenstrijd laaide weer op.²⁰⁷

Ook Meyboom bespreekt de oorlogsjaren, hetzij minder gedetailleerd dan de eerder besproken autobiografen. Zo schrijft zij over de voorzorgsmaatregelen die werden genomen met betrekking tot de hulpverlening. Van al die maatregelen kwam uiteindelijk niets terecht: 'Het geheel geïnstalleerde ziekenhuis met álles wat erin voorhanden was, viel ten prooi aan de bezetters'.²⁰⁸ De auteur vervolgt: 'De verslagenheid en het leed van de vluchtelingen, mannen, vrouwen en kinderen, greep ons diep aan. Het was hartbrekend hen aan te zien, zoals zij daar, aan de barmhartigheid overgeleverd, voor ons stonden, onder stof, as en vuil, een schrijnend beeld van menselijke ellende'.²⁰⁹

3.8.3 Dekolonisatie en onafhankelijkheid

In twee van de vijf door mij geanalyseerde autobiografieën treffen we ook opmerkingen aan over de dekolonisatie, of de onafhankelijkheid van landen. Nico Perquin meent dat hij al tijdens de Tweede Wereldoorlog inzag dat Indonesië onafhankelijk zou worden. Zo schrijft hij: 'Uit mijn aantekeningen blijkt dat ik me er zeer goed van bewust was dat de verhoudingen tussen Europeanen en Indonesiërs na de oorlog sterk veranderd zou zijn en dat wij ons zouden moeten instellen op de vrijwording van Indonesië'.²¹⁰ Even verder schrijft Perquin heel uitgebreid over Papoea Nieuw-Guinea en over het beschavingswerk dat daar werd verricht. De auteur beweert dat de Nederlanders door de lokale bevolking werden beschouwd als de bringers van welvaart en niet als vertegenwoordigers van het

²⁰⁶ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor mijn kleinkinderen*, 84.

²⁰⁷ *Idem*, 101.

²⁰⁸ Meyboom, *Dienend in het wit*, 114.

²⁰⁹ *Idem*, 114.

²¹⁰ Perquin, *Herinneringen en overpeinzingen*, 127.

kolonialisme.²¹¹ Hij meent dat Nederland na de overdracht van Papoea Nieuw-Guinea aan Indonesië, het gebied in de steek heeft gelaten: ‘Maar hoe het ook zij, de terugtocht van de Nederlandse regering was ten opzichte van dat volk verraad. Eigenlijk niet alleen een verraad van ons alleen, maar van heel de wereld, die ons beschavingswerk rustig liet bedreigen’.²¹² Ook betreurt hij dat het gebied geen ontwikkelingshulp krijgt. Zo schrijft hij:

Maar wie hoort in Nederland nu nog iets over Nieuw-Guinea? Wij willen zo graag hulp verschaffen aan allerlei volkeren; ook Indonesië geniet onze belangstelling. (...)Maar alle landen waar wij ons druk voor maken, hopen wij als potentiële afnemers te krijgen. Maar Nieuw-Guinea zou – zeker voorlopig – geen winst opbrengen, alleen verlies. (...)Ik zeg nog eens: wij hebben de papoea’s verraden en overgeleverd aan machtswellust. Dit is geen requisitoir, het is alleen een keihard feit dat onze Nederlandse ethici van heden niet mogen vergeten.²¹³

Ook Charlotte van Beuningen maakt opmerkingen over de Indonesische onafhankelijkheid. Zo schrijft ze: ‘In het najaar van 1949 zou er een Ronde Tafel Conferentie worden gehouden in Den Haag om de voorwaarden voor de Indonesische onafhankelijkheid te bespreken’.²¹⁴ Van Beuningen organiseert voor de vrouwen van de Indonesische delegatie een cultureel programma om een goede sfeer te scheppen: ‘De verhoudingen tussen onze landen was, na twee politionele acties, uiterst stroef en het kostte dan ook moeite dit alles voor elkaar te krijgen, maar juist daardoor maakten deze blijken van hartelijkheid en respect diepe indruk op onze gasten’.²¹⁵ De auteur schrijft niet alleen over de onafhankelijkheid van Indonesië, ook de onafhankelijkheid van landen in Afrika wordt aan de orde gesteld. Zo schrijft ze over de onafhankelijkheid van Kongo en Burundi in respectievelijk het jaar 1960 en 1962, en over landen als Nigeria en Goudkust (Ghana) die in 1955 nog onder Brits gezag stonden, maar hard op weg waren naar hun onafhankelijkheid. De auteur bezocht die landen om mensen te interesseren voor de opvattingen van de Oxford groep – de latere Morele Herbewapening – een beweging die onder leiding van Frank Buchman streeft naar eerlijkheid, reinheid, onzelfzuchtigheid en liefde.²¹⁶ In dat kader heeft Charlotte van Beuningen overigens meerdere landen bezocht en ze schrijft uitgebreid over de (politieke) toestanden die heersten in sommige landen, bijvoorbeeld over de apartheid in Zuid-Afrika. De bovenstaande voorbeelden volstaan echter om te illustreren hoe sterk haar autobiografie is gekleurd door modern historisch besef.

²¹¹ Idem, 206-207.

²¹² Idem, 210.

²¹³ Idem, 211.

²¹⁴ Van Beuningen, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen*, 110.

²¹⁵ Idem, 111.

²¹⁶ Idem, 67.

3.9 Conclusie

Dit hoofdstuk had het doel te onderzoeken hoe sterk autobiografieën die zijn gepubliceerd tussen 1960-1970 in Nederland gekleurd zijn door modern historisch besef en nostalgie. De verwachting was dat in die revolutionaire jaren er een toename zou zijn van modern historisch besef en nostalgie in de geselecteerde autobiografieën vergeleken met de eerste onderzoeksperiode. Het motief van het vast willen leggen van welke unieke gebeurtenissen de auteur getuige is geweest wordt slechts één keer expliciet genoemd, en in de overige autobiografieën worden andere argumenten aangedragen. Desondanks zijn ook de overige geselecteerde autobiografieën sterk doordrongen van de kloof met het verleden, van de veranderingen en dat dingen uit het verleden nu niet meer vanzelfsprekend zijn en meer uitleg nodig hebben. Derhalve hebben de auteurs steeds de neiging om het verleden aan de lezer uit te leggen. Vergeleken met de eerste onderzoeksperiode worden in de geselecteerde autobiografieën op meerdere terreinen veranderingen beschreven. Hieruit volgt de conclusie dat er een sterke toename van modern historisch besef is.

Wat nostalgie betreft ben ik in de door mij geanalyseerde autobiografieën tegen mijn verwachting in weinig gevoelens van nostalgie tegengekomen. Hoewel in alle vijf de autobiografieën wordt stil gestaan bij de jeugdijaren, lijkt slechts één auteur (Charlotte van Beuningen) enigszins terug te verlangen naar haar jeugd. In de overige autobiografieën kunnen we opmerken dat de jeugdijaren ten dienste staan van de latere levensfase, bijvoorbeeld om te illustreren dat bepaalde zaken zoals karaktereigenschappen al heel vroeg vast stonden, maar nog meer om de invloed van de jeugdijaren op de latere identiteit te illustreren.

Een mogelijke verklaring voor de geringe nostalgische sentimenten zouden de crisisjaren en de twee wereldoorlogen kunnen zijn. Zijn dat de tijden waarnaar men terug moet verlangen? Een tweede verklaring zou kunnen zijn dat de opgemerkte veranderingen eenvoudigweg als beter worden beschouwd. In dat geval is er geen verlangen naar vroegere tijden. Dit is vooral het geval bij Frederike Meyboom en in mindere mate ook bij Fedde Schurer.

4. De periodes 1890-1900 en 1960-1970 vergeleken

In de twee voorgaande hoofdstukken is getracht om modern historisch besef en nostalgie aan te tonen in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970. Dit was noodzakelijk om een antwoord te kunnen formuleren op de centrale onderzoeksvraag: In hoeverre is sprake van historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970 en zien we daarin veranderingen optreden? Voor ik hier een antwoord op kan formuleren is het zinvol om de twee onderzoeksperioden met elkaar te vergelijken, om eventuele veranderingen in modern historisch besef en nostalgie in de geselecteerde autobiografieën uit beide onderzoeksperioden vast te kunnen leggen en deze te kunnen verklaren.

In dit korte hoofdstuk worden dus de onderzoeksperioden met elkaar vergeleken. Dit geschiedt op basis van een aantal thema's. In de eerste paragraaf gaat de aandacht uit naar de motivatie om een autobiografie te schrijven. In de tweede paragraaf wordt besproken op welke wijze de autobiografen schrijven over hun jeugdjaren. Dit zijn twee analyserende paragrafen. In de derde paragraaf zullen de overige thema's worden besproken. Aangezien de overige thema's in beide perioden niet met elkaar overeenkomen, is de derde paragraaf meer beschrijvend van aard dan analyserend. Dit belemmert echter niet dat veranderingen kunnen worden geconstateerd.

4.1 Motivatie om te schrijven: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970

In de inleiding is uitvoerig besproken dat om verschillende redenen werd besloten een autobiografie te schrijven. Zo komt het apologetische motief en het argument om de autobiografie als voorbeeld te laten dienen voor de eigen (klein)kinderen, veel voor. Volgens historica Arianne Baggerman ontstaat er in de vroege achttiende eeuw een nieuw argument om een autobiografie te beginnen, namelijk het motief om vast te leggen van welke unieke gebeurtenissen de auteur getuige is geweest. Welke motieven worden in de autobiografieën uit de periode 1890-1900 en 1960-1970 aangedragen en zien we daarin veranderingen optreden? Hieronder komt eerst de periode 1890-1900 aan de orde.

Het mag duidelijk zijn dat het ontbreken van een voorwoord, inleiding of een besluit waarin de motieven worden uiteengezet, het achterhalen van de motieven enorm heeft bemoeilijkt. Slechts in één autobiografie worden de motieven duidelijk uiteengezet in een voorwoord. Bij de overige autobiografieën heb ik getracht met behulp van inhoudsanalyse de argumenten te achterhalen. Hierbij dient wel vermeld te worden dat derhalve bij sommige autobiografieën de argumenten gebaseerd zijn op vermoedens. Wanneer dit het geval is heb ik dit ook nadrukkelijk vermeld. In drie autobiografieën ontbrak een voorwoord en in vier autobiografieën gaat het om argumenten op basis van vermoedens. Naar mijn mening is in de geselecteerde autobiografieën uit deze eerste

onderzoekperiode sprake van drie motieven: het motief herinneringen aan dingen die zijn voorbijgegaan vastleggen (modern historisch besef), het motief om de autobiografie te laten dienen als voorbeeld voor het eigen nageslacht, en om het te laten dienen als een oriëntering op de eigen identiteit. Het eerste motief treffen we heel duidelijk in de autobiografie van Pieter van der Goot. Het tweede motief is het uitgangspunt van Cornelus Alidus Anne Steinigeweg. In de overige autobiografieën staat de eigen identiteit of persoonlijkheid centraal.

De geselecteerde autobiografieën uit de periode 1960-1970 zijn wel voorzien van een voorwoord of inleiding waarin de motieven duidelijk worden uiteengezet. Alleen de autobiografie van Fedde Schurer is hier een uitzondering op. In deze autobiografieën treffen we ook een drietal motieven aan: het motief om unieke gebeurtenissen of veranderingen vast te leggen, de autobiografie als voorbeeld voor de eigen kinderen en tenslotte de oriëntering op de eigen identiteit. Het eerste motief treffen we aan in de autobiografie van Frederike Meyboom. Ook Nicolaas Cornelis Adrianus schrijft in zijn voorwoord over het anders worden van dingen, maar dit is niet zijn primaire argument. Charlotte van Beuningen schrijft dat haar autobiografie dient als voorbeeld voor haar eigen nakomelingen. De autobiografieën van Nicolaas Cornelis Adrianus Perquin en Mea Verwey dienen als een oriëntatie op de eigen identiteit. Tot slot meen ik dat de autobiografie van Schurer ook bij deze laatste categorie ingedeeld kan worden. Ik wil nogmaals opmerken dat de motieven om te schrijven weliswaar verschillen, maar de autobiografieën zijn wel sterk gekleurd door modern historisch besef. Uit hetgeen hierboven is beschreven volgt de conclusie dat voor beide periodes geen veranderingen zijn opgetreden wat betreft de motieven om te schrijven.

4.2 De jeugdjaren: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970

De jeugdjaren is een veelbesproken levensfase in autobiografieën. Dit is echter niet altijd het geval geweest. Vóór 1800 werd in autobiografieën weinig ruimte gemaakt voor herinneringen aan de jeugd. In de gevallen dat er wel aandacht voor was, was dit een uiting van minachting voor die jaren. Na 1800 was er meer waardering voor jeugdherinneringen en werd het zelfs een genre op zich.²¹⁷ Dit ging gepaard met een groeiende belangstelling voor de eerste herinneringen, al dan niet authentiek. Op basis van haar onderzoek naar negentiende-eeuwse egodocumenten meent Baggerman dat deze groeiende waardering voor de jeugdjaren te maken heeft met het terugverlangen naar die 'tijdloze' kinderjaren. Dit verlangen werd versterkt door het snelle levenstempo vanaf de negentiende eeuw. Nog een verklaring is de invloed van nieuwe ideeën in de pedagogiek, zoals het idee dat de kindertijd belangrijk is voor de identiteitsvorming.²¹⁸ In tegenstelling tot de vroegmoderne autobiografieën staat in deze moderne autobiografieën het levenslot niet vast, maar de opvoeding en de omgeving

²¹⁷ Baggerman, 'Lost time', 527-528.

²¹⁸ Idem, 529-530.

zijn bepalend geweest voor de karaktereigenschappen van de auteurs.

Op welke wijze wordt in de geselecteerde autobiografieën geschreven over de jeugdijaren? Kijken we naar autobiografieën uit de periode 1890-1900, dan kunnen we opmerken dat in één autobiografie de jeugdijaren helemaal niet aan de orde worden gesteld, in één autobiografie de auteur zich beperkt tot zijn jeugd, één autobiografie grotendeels over de jeugdijaren gaat en in de overige twee autobiografieën de jeugdijaren zeer beknopt aan bod komen. Jacobus Isaac Doedes begint zijn autobiografie met zijn herinneringen aan het jaar 1843 en de sociale veranderingen die toen hadden plaatsgevonden om dan een sprong te maken naar zijn persoonlijke leven waarin hij zijn proponententijd net achter de rug had. In zijn autobiografie worden de jeugdijaren dus helemaal niet beschreven. De twee autobiografieën waarin de jeugdijaren zeer summier aan de orde worden gesteld zijn de autobiografieën van Rosier Faassen en Cornelus Alidus Anne Steinigeweg. Hierbij staan de beschrijvingen van hun kindertijd in het teken van hun latere leven. De self-made-man Steinigeweg illustreert hoe zijn opvoeding en omgeving bepalend zijn geweest voor zijn identiteit. Vooral zijn vader die hij omschrijft als een 'zeer hulpbehoevend' persoon die 'in niets zich zelve wist te helpen', had een grote invloed op de ontwikkeling van het karakter van de auteur. Steinigeweg hekelt deze karaktereigenschappen van zijn vader en wenst zelf wel geheel zelfstandig te zijn. In zijn autobiografie treffen we overigens ook aanwijzingen aan voor aangeboren karaktereigenschappen. Zo schrijft de auteur dat het timmeren, het hoeden van schapen en het verrichten van allerlei boerenwerk tot zijn meest plezierige bezigheden behoorden. Dat hij timmerman werd en later geheel op eigen kracht een succesvol zelfstandig ondernemer werd in Amerika, is dus niet heel vreemd. Ook toneelspeler Rosier Faassen illustreert hoe zijn opvoeding en omgeving invloed hebben gehad op zijn latere identiteit. De auteur werd door zijn vader vaak meegenomen naar repetities, uitvoeringen en concerten. Dit had, zo benadrukt de auteur, invloed op zijn vroegtijdige toneelontwikkeling. Ook schrijft hij over het geluk dat hij ervoer wanneer hij als kind de toneelbenodigdheden mocht regelen en hoe hij als kind zijnde besloot toneelspeler te worden. In deze twee autobiografieën ben ik overigens geen sporen van nostalgie tegengekomen.

Ook evangelist Jan van 't Lindenhout zoekt in zijn jeugdijaren een verklaring voor zijn latere identiteit. De auteur vertelt over zijn jeugdijaren en daarbij schrijft hij heel uitvoerig over het dorp waarin hij opgroeide, over zijn eerste godsdienstige indrukken, zijn ontdekken van het evangelie en zijn leven als colporteur. Ook schrijft Van 't Lindenhout uitgebreid over de betekenis van een ring die de grootmoeder van een vriend om haar vinger heeft. Hoewel dit laatste moeilijk te plaatsen is zouden we kunnen stellen dat vooral het tweede hoofdstuk (over zijn leven in het teken van het evangelie) een verklaring is voor zijn latere identiteit en leven als evangelist. Hij raakte weliswaar aanvankelijk vervreemd van de religie, maar dit was, zo benadrukt de auteur, te wijten aan zijn sociale omgeving en opvoeding. Door de gebeurtenissen in zijn leven hervindt hij echter de weg tot

God. In deze autobiografie treffen we overigens ook duidelijk aanwijzingen aan voor gevoelens van nostalgie, vooral wanneer de auteur schrijft over zijn geboortedorp Beuningen. Ook wanneer Pieter van der Goot over zijn jeugdijaren schrijft, gaat dit niet zelden gepaard met een terugverlangen, terwijl hij tegelijkertijd beseft dat die jaren onherroepelijk tot het verleden behoren. Zoals reeds opgemerkt, schrijft van der Goot over tastbare objecten die symbool staan voor zijn kindertijd en die vele herinneringen aan zijn kindertijd oproepen.

In alle door mij geanalyseerde autobiografieën uit de periode 1960-1970 worden de jeugdijaren aan de orde gesteld. De wijze waarop de autobiografen over hun jeugdijaren schrijven, verschilt echter. Ook wordt in deze autobiografieën een strikter onderscheid gemaakt tussen de eerste authentieke herinneringen en wat de autobiografen zich weten te herinneren bij overlevering. In één autobiografie beperkt de auteur zich tot de jeugdijaren. In drie autobiografieën worden de jeugdijaren summier besproken en in één autobiografie wordt het gedetailleerd besproken. Mea Verwey beperkt zich tot haar jeugdijaren, maar onmiddellijk in haar voorwoord blijkt al waarom: het dient als zelfspiegeling. In de autobiografie van Frederike Meyboom besteedt de auteur weinig aandacht aan haar jeugdijaren en voor zover ze dat wel doet dient het om te illustreren dat haar karakter al heel vroeg vaststond. Ook gaat het gepaard met een zekere minachting voor haar jeugdijaren. Dat zij uiteindelijk verpleegster wordt is overigens wel een toevallige samenloop van omstandigheden. Vergeleken met Meyboom, schrijft Charlotte van Beuningen uitvoeriger over haar jeugd en er lijkt zelfs sprake te zijn van een terugverlangen naar die jaren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit dat dingen in kleuren en geuren worden beschreven. Haar jeugd staat hierbij los van haar latere leven. Fedde Schurer besteedt ook aandacht aan zijn jeugd, maar zijn jeugdijaren dienen om te illustreren hoe hij zich heeft ontwikkeld tot wie hij is en de invloed van de sociale omgeving op de vorming van zijn identiteit. Dit geldt ook voor Nicolaas Cornelis Adrianus Perquin. Zo toont hij aan hoe hij door zijn opvoeding en door de omgeving besloot priester te worden. Dat hij later pedagoog werd komt ook door de omstandigheden.

Uit het bovenstaande volgt de conclusie dat de jeugdijaren dienen om te illustreren hoe de auteurs zich hebben ontwikkeld tot wie ze zijn en de invloed van hun opvoeding en omgeving op die ontwikkeling. Was dit voor de periode 1890-1900 in drie autobiografieën drie keer het geval, in de periode 1960-1970 is het dus in vier autobiografieën het geval. Is er voor de periode 1890-1900 in twee autobiografieën sprake van nostalgie naar vroegere tijden, voor de periode 1960-1970 treffen we alleen in één autobiografie enigszins nostalgische sentimenten aan. Met uitzondering van de autobiografie van Charlotte van Beuningen, is er in de andere autobiografieën geen sprake van nostalgie. Zoals gezegd, meen ik dat de economische crisis van de jaren dertig en de twee wereldoorlogen tot een zodanige breukervaring hebben geleid, dat er sprake was van een vervreemding van het verleden en dat er een behoefte was om te breken met het verleden.

4.3 De overige thema's: een vergelijking van de periode 1890-1900 en 1960-1970

Op welke terreinen worden in de door mij geanalyseerde autobiografieën uit de periode 1890-1900 en 1960-1970 veranderingen opgemerkt en welke veranderingen zien we optreden? Uit hoofdstuk twee blijkt dat in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900, vooral op het terrein van de politiek, ruimtelijke ordening en volksgeloof of religie wordt geschreven over veranderingen, of zaken worden uitgelegd omdat de auteur beseft dat het niet meer vanzelfsprekend is en meer uitleg nodig heeft. Ook in de autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1960-1970 worden veranderingen vermeld op het terrein van de politiek, maar veel gedetailleerder dan in de eerste onderzoeksperiode. Verder is sprake van een verschuiving van de thema's ruimtelijke ordening en volksgeloof-religie naar de thema's techniek, vervoer en infrastructuur, de wetgeving, beroep en onderwijs-opvoeding. Kortom, in de tweede onderzoeksperiode worden in de autobiografieën geschreven over veranderingen op meerdere terreinen. Hieruit volgt de conclusie dat de autobiografieën uit de periode 1960-1970 sterker gekleurd zijn door modern historisch besef dan de autobiografieën uit de periode 1890-1900. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de maatschappelijke context. De jaren zestig vormden nu eenmaal een dynamischer periode die op meerdere terreinen een breuk met het verleden tot gevolg had.

5. Eindconclusie

In deze thesis stond het onderzoek centraal naar modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970. Die onderzoeksperiodes waren interessant omdat ze worden gekenmerkt door grote sociale, economische en maatschappelijke veranderingen. In feite was mijn onderzoek een voortbouwen op het onderzoek van historica Arianne Baggerman. Zoals in de inleiding besproken, heeft Baggerman in het kader van het NWO-project 'Controlling time and shaping the self. Education, Introspection and the practices of writing (1750-1914)' onderzoek gedaan naar modern historisch besef in egodocumenten in de periode 1800-1914, met een accent op de periode 1800-1850. Op basis van haar onderzoek meent Baggerman dat in die egodocumenten niet de eigen persoonlijkheid en ontwikkeling centraal staat, maar de snel veranderende wereld om de schrijver heen. Met andere woorden, het ontstaan van het modern historisch besef heeft veel schrijvers bewogen om naar de pen te grijpen. De Duitse historicus Reinhart Koselleck situeert het ontstaan van het modern historisch besef in de periode 1750-1850, de zogenaamde 'Sattelzeit'. Die periode wordt gekenmerkt door grote politiek-sociale en economisch technische ontwikkelingen zoals de Franse Revolutie en de Industriële Revolutie. Verschilden voorheen het verleden en heden weinig van elkaar, in de 'Sattelzeit' werd de kloof tussen beide steeds groter. Als gevolg hiervan verloor het verleden haar functie als leermeesteres voor de toekomst: mensen konden hun verwachtingen voor de toekomst niet meer baseren op hun ervaringen uit het verleden. Het verleden was voorgoed afgesloten en de toekomst werd geassocieerd met een lineair tijdsbesef en met vooruitgang en ontwikkeling. Op basis van zijn onderzoek naar Franse bronnen (liedjes, sprookjes en egodocumenten van Franse soldaten, bannelingen en emigranten) meent de Amerikaanse historicus Peter Fritzsche dat rond het jaar 1800 door het besef van de onomkeerbaarheid van de tijd ook ruimte ontstond voor de ontwikkeling van gevoelens van nostalgie. Met name de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen waren aanleiding voor gevoelens van ontworteling en vervreemding waardoor het verlangen ontstond terug te keren naar de verloren tijden. Baggerman meent daarentegen dat in de tot 1840 geschreven Nederlandse egodocumenten uitingen van nostalgische sentimenten ontbreken. Als mogelijke redenen draagt de historica de beperkte emigratiegolf na de Bataafse Revolutie aan, en de Franse bezetting die er het resultaat van was. De herinneringen daaraan wilde men het liefst verdringen en daarom was er geen ruimte voor nostalgie. Volgens Baggerman ligt dit anders in egodocumenten die na het midden van de negentiende eeuw zijn geschreven. Daar heb ik dus onderzoek naar gedaan, en ik heb mij hierbij beperkt tot gedrukte autobiografieën. Op basis van mijn analyse ben ik nu in staat om een antwoord te formuleren op de centrale onderzoeksvraag: In hoeverre is sprake van modern

historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1890-1900 en 1960-1970 in Nederland en zien we daarin veranderingen optreden?

Voor ik hier een antwoord op formuleer is het zinvol om nogmaals een antwoord op de deelvragen te formuleren. In hoeverre is sprake van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in 1890-1900? In de door mij geanalyseerde autobiografieën ben ik slechts één autobiografie tegengekomen waarin ik vermoed dat de herinnering aan verloren tijden het primaire motief is. In de overige autobiografieën spelen andere argumenten een rol. Dit betekent echter niet dat die autobiografieën niet gekleurd zijn door het modern historisch besef. Sterker nog, de autobiografieën zijn sterk doordrongen van het besef dat het verleden anders is. Dit blijkt bijvoorbeeld uit veranderingen die worden gedocumenteerd op het terrein van de politiek, ruimtelijke ordening en volksgeloof. Ook het feit dat in twee autobiografieën uitvoerig wordt geschreven over de jeugdijaren, is daar een illustratie van. Samen met het besef dat die jeugdijaren onherroepelijk tot het verleden horen, treffen we in die autobiografieën sterke nostalgische geluiden aan.

In het derde hoofdstuk ging het om de vraag in hoeverre sprake is van modern historisch besef en nostalgie in autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1960-1970. In deze periode ben ik met uitzondering van één autobiografie, autobiografieën tegengekomen waarin wel duidelijk de motieven worden uiteengezet. Het motief unieke veranderingen te hebben meegemaakt, wordt in één autobiografie expliciet genoemd. In de overige autobiografieën speelden andere argumenten een rol. Ook hier geldt dat hoewel sterk uiteenlopende argumenten worden aangedragen om een autobiografie te schrijven, zijn de autobiografen sterk gekleurd door modern historisch besef. Dit blijkt alleen al uit de behoefte om steeds het verleden aan de lezer uit te leggen, of te beschrijven hoe het in vroegere tijden was. Ook kunnen we constateren dat op meerdere terreinen veranderingen worden opgemerkt. Verder blijkt het uit het feit dat in alle autobiografieën de jeugdijaren worden beschreven, hetzij summier, hetzij uitgebreid. Dit gaat echter slechts in één autobiografie gepaard met een terugverlangen.

In het vierde hoofdstuk, zijn beide periodes met elkaar vergeleken en is getracht te achterhalen of er veranderingen zijn opgetreden. Wat de motivatie om te schrijven betreft, zijn er geen veranderingen opgetreden. Wat de jeugdijaren betreft, wordt in de eerste onderzoeksperiode in twee autobiografieën de jeugdijaren uitvoerig beschreven en in twee autobiografieën summier. In één autobiografie komt de jeugdtijd helemaal niet aan de orde. In de twee autobiografieën die het uitgebreid aan de orde stellen, gaat dit gepaard met nostalgie naar die verloren tijden. In de tweede onderzoeksperiode treffen we één autobiografie aan waarin de auteur zich beperkt tot de jeugdherinneringen. In drie autobiografieën worden de jeugdijaren summier, en in één autobiografie uitvoerig besproken. Zoals reeds opgemerkt, is slechts in één autobiografie (in die van Van

Beuningen) sprake van gevoelens van nostalgie naar de jeugdijaren. Verder geldt voor beide onderzoeksperiodes dat de jeugdijaren vooral aan de orde worden gesteld om te illustreren hoe de identiteit van de auteurs is gevormd door opvoeding en sociale omgeving. De jeugdijaren dienen dus vooral als een verklaring voor de latere identiteit van de autobiografen. Tot slot, worden in de tweede onderzoeksperiode veranderingen op meerdere terreinen beschreven.

Komen we terug op de onderzoeksvraag, dan volgt de conclusie dat de autobiografieën die zijn gepubliceerd in de periode 1960-1970, vergeleken met de periode 1890-1900 nog sterker gekleurd zijn door het besef van de kloof met het verleden. Dit is niet opmerkelijk gezien de tweede onderzoeksjaren in meerdere opzichten breukervaringen teweeg hebben gebracht. Tegelijkertijd treffen we in de tweede onderzoeksperiode minder nostalgische geluiden aan in de door mij geanalyseerde autobiografieën. Wellicht ligt de verklaring in de grote crisis van de jaren dertig van de negentiende eeuw en de twee wereldoorlogen. Vooral de Tweede Wereldoorlog heeft zulke traumatische sporen nagelaten dat na de oorlog de behoefte ontstond om te breken met alles wat tot het verleden behoorde. Een tweede verklaring is, dat de veranderingen die hebben plaatsgevonden als beter worden beschouwd. In dat geval is er geen reden om terug te verlangen.

Nawoord

Een master thesis schrijven vergt veel van een student: een flinke dosis energie, tijd, discipline en doorzettingsvermogen. Het proces is te vergelijken met het beklimmen van een hoge en steile berg. Eenmaal op de top van de berg kun je genieten van een heerlijk uitzicht en wordt al snel de moeite vergeten die gepaard ging met de beklimming. De mensen die je op de één of andere wijze tot steun zijn geweest bij het volbrengen van deze prestatie, blijven je echter wel bij. Daarom wil ik van deze gelegenheid gebruik maken om hen te bedanken.

Allereerst wil ik een speciaal woord van dank richten aan mijn scriptiebegeleidster Prof. Dr. Arianne Baggerman. Zij heeft mij de hele weg bijgestaan met waardevolle adviezen en motiverende steun. Haar snelle reacties op mailtjes, fijne begeleiding en vertrouwen zijn voor mij van zeer grote waarde geweest. Zonder haar hulp was het mij dan ook niet gelukt om deze thesis tot een goed einde te brengen. Ook Prof. Dr. Henri Beunders wil ik graag bedanken voor het feit dat hij als tweede lezer wilde optreden.

Verder wil ik mijn medestudenten Jill Briggeman, Joshua Stribos, Matthijs Koole, Rutger van Houwelingen en Patrick van Luiten van de Research-Workshop, en mijn medestudent Somaya Ben Gamra bedanken voor hun suggesties, adviezen en feedback. Ik ben in het bijzonder Jill Briggeman en Somaya Ben Gamra dankbaar omdat ik hen altijd kon bellen als mijn motivatieniveau weer eens een dieptepunt had bereikt, of wanneer ik was vastgelopen tijdens het schrijfproces.

Tenslotte ben ik mijn partner en mijn familie dank verschuldigd voor hun onvoorwaardelijke steun en vertrouwen. Er is één persoon die ik in het bijzonder wil bedanken en aan wie ik deze master thesis opdraag: mijn opa. Helaas heeft hij het niet meer mogen meemaken, maar vooral hij wilde als geen ander dat ik zou afstuderen.

Schiedam, juli 2012

Bijlage: Lijst met aandachtspunten

Let op de begrippen of tussenvoegsels die auteurs hanteren, zoals:

Ouderwets	Eertijds
Verouderd	Destijds
Toen	Vroeger
Thans	Voorheen
Eertijds	Daarvoor
Toenmalige	Van ouds
Laatsleden	Weleer
In die dagen	Nu
In die tijd	Tegenwoordig
Uit die tijd	Heden
Op dat tijdstip	Heden ten dage
Op dat moment	Hedendaags
In een tijd	Huidig
Indertijd	Vandaag de dag
Oudtijds	Vandaag
Toenmaals	Momenteel
Toentertijd	Op het ogenblik
Nog	... jaren geleden
Nog niet	...eeuw terug
Nog geen	Na...jaren
Nog wel	In vroegere tijden

Vragen historisch besef:

- Wat zijn de motieven om te schrijven?
- Heeft de autobiograaf een besef van de kloof tussen het verleden en heden?
- Wordt er in autobiografieën gesproken over verschillen tussen het verleden en heden, vroeger en nu, voorheen en thans?
- Wordt er gesproken over continuïteit?
- Wordt er gesproken over unieke tijden, unieke gebeurtenissen, belangrijke gebeurtenissen, veranderende tijden, verandering en revolutie, verloren tijden, vervlogen tijden, vooruitgang?
- Wat en hoe wordt er geschreven over historische gebeurtenissen?
- Vinden we opmerkingen over problemen met verwoorden van historische gebeurtenissen?
- Legt de auteur het verleden uit aan de lezer?
- Is de auteur bezig met de toekomst?
- Verplaatst de auteur zich in de lezer die de autobiografie in de verre toekomst zal lezen?

- Hoe worden dingen geformuleerd?
- Worden bepaalde dingen wel of niet belicht?
- Is er uitleg bij bepaalde dingen (bijvoorbeeld de auteur beseft dat iets niet meer vanzelfsprekend is en dat het meer uitleg nodig heeft)?

Vragen nostalgie:

- Worden er gevoelens van nostalgie verwoord?
- Waar precies koestert de autobiograaf nostalgische gevoelens naar?
- Vinden we opmerkingen over problemen met het verwoorden van gevoelens?
- Besteedt de auteur aandacht aan zijn/haar jeugd?
- Gebeurt dit summier of uitgebreid?
- Waar zijn de eerste herinneringen aan?
- Wat en hoe wordt er geschreven over het heden?
- Houdt de autobiograaf zich bezig met de toekomst?

Bibliografie

Primaire bronnen

Beuningen, Charlotte van, *Een nieuwe wereld voor onze kleinkinderen* (Amsterdam 1970).

Doedes, Jacobus Isaac, 1843-1893. *Biografische herinneringen van J.I. Doedes* (Utrecht 1894).

Faassen, Pieter Jacobus (Rosier), *Mijn leven. Auto-biographie* (Rotterdam 1987).

Goot, Pieter van der (Quintus), *In 't voorbijgaan*. Herinneringen en indrukken van Quintus (Haarlem 1895).

Lindenhout, Jan van 't, *Bladzijden uit mijn leven* (Neerbosch ca. 1900).

Meyboom, Frederike, *Dienend in het wit. Het levensverhaal van zuster F. Meyboom door Mimi Rijpstra-Verbeek* (Amsterdam 1968).

Perquin, Nicolaas Cornelis Adrianus, *Herinneringen en overpeinzingen* (Roermond 1969).

Schurer, Fedde, *De bisleine spiegel. Autobiografy* (Amsterdam 1969).

Steinigeweg, Cornelus Alidus Anne, *Amerikaansche levenservaring. Schetsen en lotgevallen uit het leven van een oud-hollandsch emigrant, met eene gids voor den landverhuizer naar Amerika* (Amsterdam 1892).

Verwey, Mea, *1 uit 7* (Amsterdam 1968).

Secundaire literatuur

Boeken:

Ankersmit, Frank, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984).

Augustinus, A., *Belijdenissen* vert. G. Wijdeveld (oorspr. 1985; Amsterdam 1997).

Belzen, J.A. van, *Religie, melancholie en zelf. Een historische en psychologische studie over een psychiatrisch ego-document uit de negentiende eeuw* (Amsterdam 2004).

Bjorklund, Diane, *Interpreting the self : two hundred years of American autobiography* (Chicago 1998).

Blaas, Piet, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het historisch bewustzijn* (Rotterdam 1988).

Boon, C.A. de, en D. Geeraerts (eds.) *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht 2005).

Boym, Svetlana, *The future of nostalgia* (New York 2001).

Chase, Malcolm, en Christopher Shaw (eds.) *The Imagined past. History and nostalgia* (Manchester/New York 1989).

Davis, Fred, *Yearning for yesterday. A sociology of nostalgia* (New York 1979).

Grever, Maria en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001).

Huisman, Marijke, *Publieke Levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1800-1918* (Zutphen 2008).

Knippenberg, Hans & Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1990).

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II: 1914-1980*, (Amsterdam 1986, zevende druk 2007).

Lente, Dick van, en Bert Altena, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2006) 329.

Mulder, Liek, Anne Doedens en Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2008).

Plumb, J.H., *The death of the past* (Londen 1969, tweede druk 2004).

Ribbens, Kees, *Een eigentijds verleden. Een alledaags historisch cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002).

Smith, Sidonie en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives* (Minnesota 2001).

Artikelen:

Baggerman, Arianne, 'Lost time: temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments', in: Baggerman Arianne, Rudolf Dekker en Michael Maschuch, *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 455-541.

Baggerman, Arianne, 'Autobiography and Family Memory', in Dekker R. (ed.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 161-173.

Baggerman, Arianne, 'Egodocumenten. Dagboeken, brieven en memoires als historische bron', *Spiegel Historiael* 40 (2005) 108-116.

Baggerman, Arianne 'Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te belevén'. Het witwassen van het verleden in Nederlandse egodocumenten (1800-1850)', *De negentiende eeuw* 33 (2009) 73-95.

Baggerman, Arianne, en Jeroen Blaak, 'Reizigers in de tijd. 19de-eeuwse autobiografen en hun strijd tegen het vergeten', *Spiegel Historiael* 40 (2005) 156-162.

Cordaro, Filippo, 'Nostalgie en psychologie. Sentimenteel verlangen naar het verleden' in Olivier Rieter(ed.), *Nostalgie. Met een roze bril omgaan met het verleden* (Utrecht 2010) 15-19.

Dekker, Rudolf, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) 19-37.

Dekker, Rudolf, 'Individualisme tussen Renaissance en Romantiek', *Spiegel Historiae* 34 (1999) 6-9.

Fritzsche, Pieter, 'Specters of history: On nostalgia, exile and modernity', *The American Historical Review* 5 (2001) 1587-1618.

Grever, Maria, 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the West', in Saskia Wieringa ed., *Traveling heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 285-302.

Grever, Maria, 'Nationale identiteit en historisch besef' in Grever, Maria e.a. *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 29-58.

Huisman, Marijke 'Beter dan Thucydides en Wagenaar Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118:4 (2005) 513-532.

Kansteiner, Wulf, 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (2002) 179-197.

Kosseleck, Reinhart, "'Space of experience" and the "horizon of expectation": two historical categories', in Idem, *Future past. On the semantics of historical time* (Massachusetts 1985) 267-288.

Tollebeek, Jo, "'Vanuit de aangrenzende kamer". Over geschiedenis, traditie en geheugen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaarboek 1996* (Brussel 1997) 165-181.

Internet:

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten>

http://oathesis.eur.nl/ir/repub/asset/6403/Lentjes_thesis.pdf

<http://members.home.nl/dichtkunst/mvasalis-1.html>

http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5845/Paul_Arnoldussen.html

http://www.rug.nl/Corporate/nieuws/archief/archief2005/podium/opinie_36

Jan Bank en Piet de Rooij, 'Een canon van het Nederlandse verleden. Wat iedereen moet weten van de vaderlandse geschiedenis', *NRC Handelsblad*, 30 oktober 2004. Volledig digitaal via:

<http://vorige.nrc.nl/redactie/canon/canon.pdf>